

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*«Η διαχείριση του πένθους σε χαρακτήρες τοπικής και μη τοπικής
ανάπτυξης σε κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας κατά το χρονικό
διάστημα 2017-2022»*

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑ

ΡΟΔΟΣ, Ιανουάριος 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑ

A.M: 4152020015

*«Η διαχείριση του πένθους σε χαρακτήρες τοπικής και μη τοπικής
ανάπτυξης σε κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας κατά το χρονικό
διάστημα 2017-2022»*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ΜΕΛΟΣ Ε.ΔΙ.Π
ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΤΣΙΜΠΙΔΑΚΗ ΑΣΗΜΙΝΑ, ΜΟΝΙΜΗ ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΠΤΔΕ
ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΛΥΠΟΥΡΑΗ ΕΛΕΝΗ, ΜΟΝΙΜΗ ΛΕΚΤΟΡΙΣΣΑ ΠΤΔΕ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΡΟΔΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η διαχείριση του πένθους σε χαρακτήρες τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης σε κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας κατά το χρονικό διάστημα 2017-2022

o

The management of bereavement in characters of typical and atypical development in children's literature texts during the period 2017-2022

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑ

Επιβλέπων: Κόκκινος Δημήτριος

Εγκρίθηκε από την τριμελή εξεταστική επιτροπή στην 1^η Φεβρουαρίου 2023

Κόκκινος Δημήτριος

Τσιμπιδάκη Ασημίνα

Λυπουρλή Ελένη

Ρόδος, Φεβρουάριος 2023

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΠΡΩΤΟΤΥΠΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχω αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτή, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές, από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τη συγκεκριμένη έρευνα ή το συγκεκριμένο μάθημα/σεμινάριο/Πρόγραμμα Σπουδών.

Παρθένα Κων. Κυριακίδου

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία με θέμα της την προσέγγιση του πένθους από παιδιά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης σε βιβλία παιδικής λογοτεχνίας μεταξύ των ετών 2017-2022 φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα βοηθητικό εργαλείο για παιδιά, γονείς, εκπαιδευτικούς, ειδικούς ψυχικής υγείας αναφορικά με την αντιμετώπιση της ιδέας του θανάτου σε αυτές τις ηλικίες.

Η αναγκαιότητα αυτή προέκυψε από την πρωτοφανή κατάσταση την οποία βίωσε η χώρα μας τα τελευταία χρόνια λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού, η οποία άλλαξε ριζικά την καθημερινότητα και τις ζωές πολλών συνανθρώπων μας, οι οποίοι έχασαν αγαπημένα τους πρόσωπα. Στη νέα αυτή πραγματικότητα πιο ευάλωτα συναισθηματικά και ψυχικά υπήρξαν τα παιδιά, τα οποία δεν είχαν εξοικειωθεί με την ιδέα του θανάτου.

Μέσα από την προσέγγιση της ιδέας του θανάτου από τα βιβλία αυτά, αναμένεται να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου, να κατανοήσουν ότι δεν έχουν βιώσει μόνο τα ίδια ανάλογες εμπειρίες, αλλά η συλλογικότητα του φαινομένου θα συμβάλλει στην αποδοχή και στην κατανόησή του από τα παιδιά.

Στην προσπάθειά μου να εξετάσω το θέμα με τον τρόπο που εξαρχής οραματίστηκα, πολύτιμος συμπαραστάτης υπήρξε ο κύριος επόπτης της εργασίας μου, κύριος Δημήτριος Κόκκινος, ο οποίος με τις πολύτιμες συμβουλές, εύστοχες παρατηρήσεις, σχόλια και επισημάνσεις του αλλά κυρίως με την ευγένεια και ηπιότητα του χαρακτήρα του με βοήθησε να το προσεγγίσω με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Ο τρόπος μετάδοσης του μηνύματος καθιστά ή όχι ευχερή την επικοινωνία μεταξύ των δύο συντελεστών επικοινωνίας. Και ο τρόπος με τον οποίο ο κύριος Κόκκινος μετέδιδε την πληροφορία ήταν που κινητοποιούσε κάποιον προκειμένου να εργαστεί με ζήλο και επιμέλεια για την ολοκλήρωση της εργασίας.

Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τους καθηγητές του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Μοντέλα Παρέμβασης στην Ειδική Αγωγή», οι οποίοι σε πρωτοφανείς, ομολογουμένως, συγκυρίες για την χώρα μας κατάφεραν να μας προετοιμάσουν και να μας μεταδώσουν πολύτιμες γνώσεις αναφορικά με την Ειδική Αγωγή. Τους ευχαριστώ όλους. Ιδιαίτερος μάλιστα, τα άλλα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, που αφιέρωσαν τον χρόνο τους για τη μελέτη αυτής της εργασίας.

Θερμά τέλος ευχαριστώ τους γονείς μου, την οικογένειά μου, τον σύζυγο και τα παιδιά μου, οι οποίοι με την αγάπη, τη στήριξη, την ενθάρρυνση και την υπομονή

τους μου επέτρεψαν να εργαστώ με αφοσίωση για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Με εκτίμηση,
Παρθένα Κων. Κυριακίδου

Στην οικογένειά μου και σε όσους βίωσαν την απώλεια

Περιεχόμενα

Περίληψη	σ. 9
Abstract	σ. 10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	σ. 11
Εισαγωγή	
1.1. Το ερευνητικό θέμα	σ. 11
1.2. Σκοπός και στόχοι της έρευνας	σ. 12
1.3. Ερευνητικά ερωτήματα	σ. 14
1.4. Η αναγκαιότητα της έρευνας	σ. 16
1.5. Οργάνωση του θέματος	σ. 16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Θεωρητικό πλαίσιο	
2.1. Η διαχείριση του πένθους	σ. 18
2.2 Το Πένθος κατά την προσχολική ηλικία	σ. 19
2.3. Αντιδράσεις Πένθους στα παιδιά	σ. 21
2.4. Στάδια Πένθους στα παιδιά	σ. 26
2. 5. Παράγοντες που επηρεάζουν την αντίδραση του παιδιού στην απώλεια	σ. 27
2. 6. Συνέπειες της απώλειας στα παιδιά	σ. 30
ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	σ. 31
Προσεγγίζοντας και αντιμετωπίζοντας την απώλεια	σ. 31
2.1. Οικογενειακό περιβάλλον	σ. 31
2.2. Ψυχολογική υποστήριξη	σ. 34
2.3. Στήριξη από το σχολείο	σ. 37
ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
2.1. Το πένθος στη λογοτεχνία	σ. 40
2.2. Η θέση της λογοτεχνίας στη διαχείριση του πένθους	σ. 41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	σ. 45
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	σ. 58
Μεθοδολογία έρευνας	
4.1 Ερευνητικός σχεδιασμός	σ. 58
4.2 Ερωτηματολόγιο έρευνας	σ. 59

4.3 Δείγμα έρευνας	σ. 60
4.4 Μεθοδολογία (μέσα - διαδικασία έρευνας)	σ. 60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	σ. 63
Ανάλυση δεδομένων – αποτελέσματα	
Αντίο ψαράκι της Judith Korpens	σ. 63
Δώσε ελπίδα της Τασούλας Λυρτζή	σ. 66
Πού πήγε ο παππούς; Της Στέλλας Μιχαηλίδου	σ. 68
Χιούστον με ακούς; Της Le Cuziat Marie	σ. 71
Σι Λοντέ Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική του Μίλτου Πιστώφ	σ. 73
Το Κόκκινο Κασκόλ του Schuff Nicolas	σ. 75
Ένα πράσινο τηλέφωνο της Κατερίνας Δημόκα	σ. 77
Ο κήπος της Ελπίδας, των Isabel Otter και Katie Rewse	σ. 79
Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους, της Πέρσας Ζαχαρία	σ. 81
Ο παππούς λύκος του Anril McDonald	σ. 83
Ο παππούς που δεν γνώρισα, της Κατερίνας Σέρβη	σ. 85
Παιχνίδια με τον παππού, της Σοφίας Τσιάμη	σ. 87
Παραμύθια με καρπούζι της Ιωάννας Μπαμπέτα και Ντανιέλας Σταμάτη	σ. 89
Πολυάλλα της Έλινορ Πόρτερ	σ. 91
Πού πήγε η γιαγιά; Της Bonnie Zucker	σ. 93
Ο παππούς του Κυριάκου, της Κυριακής Κηρυττοπούλου	σ. 95
Ο Πάρης, της Γιολάντας Τσορώνη- Γεωργιάδη	σ. 97
Οι κάλτσες του κυρ – Λύκου της Τατιάνας Φίντ	σ. 99
Πού πήγε το γέλιο σου Ορσαλία, της Άντρης Αντωνίου	σ. 101
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	σ. 104
Συζήτηση - σχολιασμός	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	σ. 109
Συμπεράσματα – Περιορισμοί - Προτάσεις	
Βιβλιογραφία	σ. 114

Περίληψη

Το πένθος αποτελεί μια απτή πραγματικότητα στη ζωή του ανθρώπου. Στόχος της εργασίας ήταν η ανίχνευση του τρόπου διαχείρισης του πένθους μέσα από συγκεκριμένα βιβλία. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου μέσα από την εξέταση συγκεκριμένων ερωτημάτων που αφορούν στο φύλο, στην εμφάνιση χαρακτηριστικών που προσιδιάζουν σε παιδιά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, καθώς επίσης και στη διαχείριση του πένθους με συναισθήματα οργής, επιθετικότητας, άρνησης, ενοχής μέσα από συγκεκριμένα βιβλία παιδικής λογοτεχνίας. Παράλληλα εξετάστηκε το πλαίσιο στήριξης από το κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον, η αιτία της απώλειας, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επιλύθηκε η όποια δυσλειτουργία του πενθούντος αλλά και το κατά πόσο το άτομο που πέθανε εξακολουθεί και μετά τον θάνατό του να επηρεάζει τη ζωή των ατόμων που παραμένουν στη ζωή.

Η παρούσα εργασία προσεγγίζει το θέμα του πένθους και του θανάτου μέσα από την παιδική λογοτεχνία η οποία προσφέρει πολλές δυνατότητες υποστήριξης των παιδιών με τρόπο άμεσο, κατανοητό και προσιτό για αυτές τις ηλικίες. Ως εκ τούτου εξετάζονται συγκεκριμένα βιβλία που έχουν εκδοθεί το διάστημα από 2017-2022 και αφορούν στο πώς προσεγγίζεται το θέμα του θανάτου μέσα σε αυτά με τρόπο ενδεδειγμένο για παιδιά. Τα παιδιά, σύμφωνα με τα πορίσματα της εργασίας είναι στο τέλος λειτουργικά κατά την αποδοχή της νέας πραγματικότητας, αποδέχονται την απώλεια και αναζητούν τρόπους με τους οποίους το πρόσωπο που έχει πεθάνει εξακολουθεί να επηρεάζει τη ζωή τους και μετά τον θάνατό του. Παράλληλα, όλα βιώνουν άρνηση της νέας πραγματικότητας, αισθήματα θυμού, οργής και επιθετικότητα. Τα πρόσωπα που έχουν πεθάνει είναι ως επί το πλείστον συγγενικά μέλη, ενώ η οικογένεια στηρίζει απόλυτα το παιδί που πενθεί. Τέλος αναφορικά με τα στοιχεία που προσιδιάζουν σε παιδιά μη τυπικής ανάπτυξης, βρέθηκε ότι και στα βιβλία που εξετάστηκαν αρκετά χαρακτηριστικά προσιδιάζαν σε άτομα μη τυπικής ανάπτυξης.

Λέξεις κλειδιά: πένθος, θάνατος, παιδιά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, παιδική λογοτεχνία

Abstract

Grief is a tangible reality in human life. The aim of the work was to detect the way of managing grief through specific books. The methodology followed was qualitative content analysis through the examination of specific questions related to gender, the appearance of characteristics that characterize children of typical and non-typical development, as well as the management of grief with feelings of anger, aggression, denial, guilt within from specific children's literature books. At the same time, the framework of support from the social and family environment was examined the cause of the loss, as well as how any bereaved dysfunction was resolved, and whether the person who died continues to influence the lives of survivors after death.

This work approaches the subject of mourning and death through children's literature, which offers many possibilities to support children in a direct, understandable and accessible way for these ages. Therefore, specific books that have been published between 2017-2022 and which concern how the subject of death is approached in them in a way suitable for children are examined. Children, according to the findings of the work, are ultimately functional in accepting the new reality, accepting the loss and looking for ways in which the person who has died continues to influence their lives even after their death. At the same time, they all experience denial of the new reality, feelings of anger, rage and aggression. The bereaved are mostly family members, while the family fully supports the bereaved child. Finally, regarding the elements characteristic of children with non-typical development, it was found that in the books examined several characteristics were characteristic of people with non-typical development.

Key words: bereavement, death, children with typical and atypical development, children's literature.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Το ερευνητικό θέμα

Η επιλογή του θέματος έγκειται στην πολυδιάστατη σημασία της εμπειρίας του θανάτου στο παρελθόν αλλά και στη σύγχρονη εποχή. Η εμπειρία του θανάτου αντιμετωπίζεται με μια ποικιλία στάσεων και συμπεριφορών. Έτσι, για άλλους το θέμα του θανάτου είναι θέμα «ταμπού», για το οποίο, αν και άμεσα τους αφορά, δεν επιθυμούν να συζητούν. Για άλλους, ωστόσο, ο θάνατος είναι αποδεκτός, αναμενόμενος και απόλυτα φυσιολογικός, όταν μάλιστα ο άνθρωπος που βιώνει τέτοιου είδους συναισθήματα ζει μια ζωή ιδιαίτερος δύσκολη, επαχθή και ανυπόφορη.

Σε μια εποχή πολυποίκιλης κρίσης, οι άνθρωποι που επιζητούν το τέλος, επειδή αδυνατούν να ανταποκριθούν στις δύσκολες απαιτήσεις της ζωής τους, ολοένα και πληθαίνουν. Στην περίπτωση αυτή ο θάνατος αντιμετωπίζεται ως το φυσικό επακόλουθο μιας ταλαίπωρης και ανυπόφορης ζωής.

Παράλληλα, η επιλογή του θέματος δικαιολογείται από τις πολλαπλές απώλειες που βιώνουν καθημερινά οι άνθρωποι. Οι άνθρωποι βιώνουν κάθε είδους απώλειες στην καθημερινότητά τους. Απώλειες αγαπημένων προσώπων, αντικειμένων, συντρόφων, φίλων, της εργασίας τους, αλλά και απώλεια και διάψευση ή ματαίωση προσδοκιών, ονείρων, ελπίδων. Ιδιαίτερος σε μια δύσκολη περίοδο πανδημίας την οποία οι περισσότεροι βίωσαν τραυματικά κρίνεται απαραίτητη η προσέγγιση τέτοιων θεμάτων.

Επιπλέον, ενώ στο εκπαιδευτικό πλαίσιο συμπεριλαμβάνεται και διδάσκεται η έννοια του θανάτου εμμέσως, με την έννοια της αναφοράς του ως μέρος φυσικής βιολογικής διαδικασίας (π.χ. στη Βιολογία), είτε της αναφοράς του ως συμβάν (π.χ. Ιστορία), δεν υπάρχει εντοπισμός του σε συγκεκριμένες συνθήκες, καθώς και αντιμετώπιση καταστάσεων κρίσης, όπως η απώλεια ενός συμμαθητή, η ασθένεια ή ο θάνατος ενός προσφιλούς προσώπου κτλ., καθώς τα προγράμματα συναισθηματικής αγωγής που απευθύνονται σε παιδιά είναι περιορισμένα, ενώ ελλιπής έως ανύπαρκτη είναι και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε ανάλογα θέματα (Μαυρίδου και συν. 2011).

Οφείλουμε, ωστόσο να επισημάνουμε ότι πολλά από τα θέματα που αφορούν σε εκπαιδευτικούς και παιδιά δε γίνονται κτήμα στους εκπαιδευτικούς μόνο μέσω επιμορφώσεων. Οι βασικές ανθρώπινες αρχές δεν απαιτούν μια στεία μετάδοση

γνώσεων, δεξιοτήτων, μεθόδων διδασκαλίας. Τις βασικές αρχές και αξίες της ζωής ο άνθρωπος πρέπει να διαθέτει ατομικό τάλαντο ανθρωπιάς και προσωπικής ευαισθησίας για να αποδεχτεί.

Τις ουσιαστικές και αληθινές έννοιες καμία επιμόρφωση δε μπορεί να τις μεταδώσει στον εκπαιδευτικό, εάν πρωτίστως ο ίδιος ο εκπαιδευτικός δεν έχει την ανάλογη προσωπικότητα και κοσμοθεωρία, προκειμένου να αφομοιώσει και να υιοθετήσει ανάλογες στάσεις ζωής και τρόπους συμπεριφοράς, έτσι ώστε με κατανόηση, ανθρωπιά και ευαισθησία θα χειρίζεται ανάλογα ζητήματα απώλειας.

Η αντίδραση ενός ατόμου στο θάνατο ορίζεται ως πένθος και αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των εκλυόμενων συναισθημάτων που προκύπτουν από το γεγονός της απώλειας. Το πένθος έχει κατά βάση κοινωνικές καταβολές και προεκτάσεις, καθώς, ανάλογα με την κοινωνία στην οποία ανήκει κάποιος, υιοθετεί και τον τρόπο αντίδρασης απέναντι στο εν λόγω φαινόμενο. Θα λέγαμε κατ' επέκταση πως υπάρχουν εμφανείς πολιτισμικές διαφορές, χωρίς αυτό να σημαίνει άρνηση ή αμφισβήτηση της παγκοσμιότητας του πένθους (Hardy-Bougere, 2008). Μελετώντας τα διαφορετικά για κάθε πολιτισμό πρότυπα πένθους, μπορούμε να ερμηνεύσουμε πιο εύκολα τις αντιδράσεις ατόμων σε άλλους πολιτισμούς και, ξεπερνώντας την εθνοκεντρική προσέγγιση, να καταλάβουμε καλύτερα τις οικείες αντιδράσεις μπροστά στο θάνατο (Mystakidou et al. 2003).

1.2. Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του πένθους ως έννοιας, αλλά και του τρόπου αντιμετώπισης καταστάσεων απώλειας, κυρίως από τα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας (4-12 χρονών), καθώς αποτελούν μια ομάδα με πολλές ιδιαιτερότητες, διανοητικές, γλωσσικές, αναπτυξιακές και χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής όσον αφορά στον τρόπο προσέγγισης ενός τέτοιου

Δεν βρέθηκαν καταχωρήσεις πίνακα περιεχομένων. υ θέματος, όπως η απώλεια. Για την αντιμετώπιση αυτή διερευνάται και ο ρόλος κειμένων παιδικής λογοτεχνίας κατάλληλων για παιδιά αυτής της ηλικίας με τη βοήθεια των οποίων θα είναι καλύτερη η διαχείριση και αντιμετώπιση του πένθους από την πλευρά γονέων, εκπαιδευτικών, συμβούλων ψυχικής υγείας και παιδιών.

Ένας από τους λόγους επιλογής του θέματος είναι και το γεγονός ότι ο σύγχρονος τρόπος ζωής συχνά οδηγεί σε πρόωρη απώλεια ενός γονέα ή προσφιλούς

ατόμου, πχ. λόγω ασθένειας ή ατυχήματος, ενώ τα τελευταία χρόνια επισημαίνεται αύξηση θανάτων, με αποτέλεσμα την όλο και μεγαλύτερη ανάγκη υποστήριξης των παιδιών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματα απώλειας από τα οποία κατακλύζονται.

Στόχος της έρευνας είναι να γίνει δυνατή η προσφορά βοήθειας σε όσους επιθυμούν να στηρίξουν ένα παιδί που θρηνεί, ώστε να αφουγκραστούν τις ανησυχίες του και να κατανοήσουν καλύτερα τις ανάγκες του στη δύσκολη περίοδο που διανύει. Επιπλέον, συμβαίνει και το παράδοξο, να εκτίθενται τα παιδιά σε βίαιες εμπειρίες θανάτου μέσω του έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου, ενώ να προστατεύονται από αυτές όταν πρόκειται για αγαπημένο πρόσωπο (Saler & Skolnick, 1992).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφερθούμε στο εύρος που καλύπτουν οι απώλειες στη ζωή ενός παιδιού. Σύμφωνα με τη Χατζηνικολάου (2014) αυτές κυμαίνονται από ένα παιχνίδι που μπορεί να χάσει το μικρό παιδί, τη μετακόμιση ή μετανάστευση της οικογένειας, κάτι που σημαίνει το χωρισμό από αγαπημένους φίλους και προσωπικό χώρο, κάποια σοβαρή ασθένεια που απειλεί την οικογένεια ή και το ίδιο το παιδί, τον θάνατο από φυσικές καταστροφές (π.χ. σεισμός), έως την επώδυνη απώλεια αγαπημένου προσώπου.

Απώλεια για ένα παιδί μπορεί επίσης, να αποτελεί και ο θάνατος ενός αγαπημένου ζώου (Μεταλληνού και συν. 2004). Ως εκ τούτου στις καταστάσεις πένθους θα μπορούσε να ενταχτεί και το διαζύγιο των γονέων, καθώς το παιδί καλείται να αντιμετωπίσει την απώλεια της αρχικής μορφής της οικογένειάς του. Θα πρέπει να επισημανθεί πως το διαζύγιο αποτελεί ένα από τα πιο στρεσογόνα γεγονότα στη ζωή ενός παιδιού και της οικογένειας γενικότερα, με σοβαρές συνέπειες στην εξέλιξη και προσαρμογή των παιδιών. Η συνειδητοποίηση της οριστικής φύσης του θανάτου και η ικανότητα για θρήνο αποτελούν γνώρισμα της σκέψης παιδιών σχολικής ηλικίας (π.χ. έως 12 ετών), καθώς οι λειτουργίες του «εγώ» ωριμάζουν και το παιδί είναι σε θέση να κατανοήσει τον οριστικό χαρακτήρα του θανάτου.

Στο πλαίσιο της διαχείρισης της απώλειας αξιοποιείται και η παιδική λογοτεχνία. Το παιδικό βιβλίο θεωρείται πλέον μέσο για την εξοικείωση με το θέμα του θανάτου και η λογοτεχνία είναι ένας από τους προσφορότερους τρόπους παρουσίασης του θέματος μέσα στη σχολική τάξη, καθώς προσφέρει πολλές ευκαιρίες στα παιδιά να εξερευνήσουν την έννοια του θανάτου και το τι σημαίνει γι' αυτά (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2012). Επιπλέον, δίνει τη δυνατότητα στους δασκάλους να ανταποκριθούν στις ανάγκες των παιδιών, σ' ένα πλαίσιο προληπτικό, παρά

επανορθωτικό, προετοιμάζοντάς τα να αντιμετωπίσουν τον θάνατο καθώς θα μεγαλώνουν (Klingman & Ayalon,1980). Η επίδραση της παιδικής λογοτεχνίας στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού θεωρείται αναμφισβήτητη. Τα λογοτεχνικά έργα, με τις ιδέες, τις ηθικές αξίες και τις σχέσεις των ηρώων που προβάλλουν, συντελούν στην ηθική και συναισθηματική ωρίμανση του αναπτυσσόμενου ατόμου, καθώς και στην κοινωνικοποίησή του (Τσιλιμένη, 2007a).

Στην εργασία μας αξιοποιήθηκαν βιβλία που έχουν εκδοθεί μεταξύ των ετών 2017-2022 και τέθηκαν συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, σχετιζόμενα με το πένθος τα οποία στη συνέχεια αναλύθηκαν ποιοτικά.

1.3. Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα προέκυψαν μετά από προσεκτική μελέτη και εμβάθυνση στο περιεχόμενο των βιβλίων, έτσι ώστε να προκύπτουν απαντήσεις αλλά και να εντοπίζονται για τα παραπάνω από κάθε έργο συγκεκριμένες απαντήσεις.

Τα ερευνητικά ερωτήματα δομήθηκαν με βάση τον σκοπό και τους στόχους της έρευνας όπως αυτά προσδιορίστηκαν στην ενότητα 1.2. Ειδικότερα, στη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία πραγματοποιήσαμε τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Κατά πόσο τα χαρακτηριστικά των χαρακτήρων των βιβλίων που εξετάζονται προσιδιάζουν σε άτομα τυπικής ή μη τυπικής ανάπτυξης και ποια είναι η δυσκολία/πάθηση που ενδέχεται αυτά να παρουσιάζουν;
2. Ποιο είναι το φύλο των πρωταγωνιστών των εξεταζόμενων βιβλίων;
3. Κατά πόσο η απώλεια στα υπό εξέταση βιβλία αφορά σε κάποιο συγγενικό ή άλλο πρόσωπο; Πρόκειται για ανθρώπινη ύπαρξη ή για κάποιο αντικείμενο;
4. Οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας;
5. Σε ποιο βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους;
6. Οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες διαχειρίζονται την απώλεια με εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα προς τρίτους;
7. Στο κείμενο ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας;
8. Οι χαρακτήρες των εξεταζόμενων βιβλίων βιώνουν κάποιο είδος ενοχής αναφορικά με την απώλεια;

9. Οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου;
10. Πόσο σημαντικό ρόλο παίζουν η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος στην αντιμετώπιση της απώλειας από μέρους του λογοτεχνικού χαρακτήρα;
11. Στο τέλος της ιστορίας, οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα;
12. Το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό;

Αναλυτικότερα, τα ερωτήματα αναλύθηκαν παραγωγικά, από τα γενικά στα ειδικά στοιχεία της έρευνας και αφορούσαν στο κατά πόσο τα χαρακτηριστικά των χαρακτήρων των βιβλίων που εξετάζονται προσιδιάζουν σε άτομα τυπικής ή μη τυπικής ανάπτυξης και ποια είναι η δυσκολία/πάθηση που ενδέχεται αυτά να παρουσιάζουν μέσα από την εξέταση και εντοπισμό κάποιων ενδείξεων στους πρωταγωνιστικούς ρόλους των βιβλίων.

Ακολουθως, εξετάστηκε το φύλο των πρωταγωνιστών των εξεταζόμενων βιβλίων και το κατά πόσο η απώλεια στα υπό εξέταση βιβλία αφορά σε κάποιο συγγενικό ή άλλο πρόσωπο καθώς και αν επρόκειτο για ανθρώπινη ύπαρξη ή για κάποιο αντικείμενο.

Παράλληλα, εξετάστηκε αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κάποια από τα συνηθισμένα στάδια πένθους, όπως είναι η άρνηση της νέας πραγματικότητας, άγχος και κατάθλιψη, αλλά και εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα προς τρίτους ή και ακόμη προς τον εαυτό τους.

Επιπλέον διερευνήθηκε το κατά πόσο στο κείμενο ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας ή αν αυτά δεν προσδιορίζονται φανερά και ρητά μέσα από τη διήγηση. Στη συνέχεια, εξετάστηκε το κατά πόσο οι χαρακτήρες των εξεταζόμενων βιβλίων βιώνουν κάποιο είδος ενοχής αναφορικά με την απώλεια και το αν τελικά έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, όπως αυτό περιγράφεται μέσα από το κάθε βιβλίο.

Ένα ακόμη θέμα το οποίο εξετάστηκε μέσα από την έρευνά μας ήταν το θέμα της στήριξης από την οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο. Ειδικότερα, ερευνήθηκε ο ρόλος που διαδραματίζει η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος στην αντιμετώπιση της απώλειας από μέρους του λογοτεχνικού χαρακτήρα.

Στη συνέχεια εξετάστηκε το κατά πόσο στο τέλος της ιστορίας, οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα αλλά

και το κατά πόσο το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό με έναν συμβολικό και συνυποδηλωτικό τρόπο.

1.4. Η αναγκαιότητα της έρευνας

Η παρούσα εργασία καλύπτει πολλαπλές ανάγκες που αναδείχθηκαν λόγω του πρωτοφανούς κύματος θανάτων την τελευταία τριετία στη χώρα μας αλλά και σε όλο τον κόσμο, εξαιτίας της πανδημίας. Τα ακούσματα, τα βιώματα και οι εμπειρίες των παιδιών είναι τέτοιες, με αποτέλεσμα η ενασχόληση με τέτοια ζητήματα να θεωρείται αναγκαία και επιτακτική.

Η απώλεια είναι κάτι που συναντάται καθημερινά, αφού οι άνθρωποι συναντούν πολλαπλές απώλειες στην καθημερινότητά τους. Απώλειες αγαπημένων προσώπων, απώλειες και ματαιώσεις σχεδίων, στόχων και ονείρων. Τα παιδιά αδυνατούν να κατανοήσουν με ρεαλιστικό τρόπο την έννοια του θανάτου, της απώλειας αλλά και να θρηνήσουν με τρόπο που δεν θα πλήττει ανεπανόρθωτα τον ψυχισμό τους.

Παράλληλα, σχεδόν καθημερινά τα παιδιά έρχονται αντιμέτωπα μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και το διαδίκτυο με ανάλογες καταστάσεις, τις οποίες αδυνατούν να κατανοήσουν και να προσεγγίσουν στην κανονική τους διάσταση. Ο θάνατος θεωρείται ένα θέμα «ταμπού» και αποφεύγεται να σχολιάζεται από γονείς, εκπαιδευτικούς και από όσους εμπλέκονται με παιδιά κάθε ηλικίας.

Στόχος της εργασίας είναι να αποτελέσει ένα εγχειρίδιο με το οποίο προσεγγίζεται το πένθος μέσα από την παιδική λογοτεχνία έτσι ώστε στη συνέχεια μέσω της σωστής αξιοποίησης έργων παιδικής λογοτεχνίας, τα παιδιά αλλά και οι εμπλεκόμενοι με τα παιδιά να βοηθηθούν στην αντιμετώπιση και στη διαχείριση του προβλήματος με τρόπο νηφάλιο, ψύχραιμο και αποτελεσματικό.

1.5. Οργάνωση του θέματος

Η εργασία διαρθρώνεται σε εννέα συνολικά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η εισαγωγή στο θέμα, περιγράφονται οι σκοποί και οι στόχοι της έρευνας και τίθενται τα ερευνητικά ερωτήματα, ενώ γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα της σχετικής έρευνας.

Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται οι τρόποι διαχείρισης του πένθους στα παιδιά, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του πένθους στα παιδιά προσχολικής ηλικίας, ποιες είναι οι συνηθέστερες αντιδράσεις πένθους στα παιδιά αυτής της ηλικίας, τα στάδια του πένθους αλλά και οι διάφοροι παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν την αντίδραση του παιδιού στην απώλεια. Τέλος περιγράφονται και οι συνέπειες της απώλειας στα παιδιά που βιώνουν ανάλογες εμπειρίες. Στο επόμενο υποκεφάλαιο του ίδιου κεφαλαίου, εξετάζονται οι διαφορετικές παράμετροι αντιμετώπισης της απώλειας στο πλαίσιο της οικογένειας, των ειδικών συμβούλων ψυχικής υγείας, του σχολικού περιβάλλοντος. Τέλος στο τρίτο υποκεφάλαιο του ίδιου κεφαλαίου, περιγράφεται το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, αλλά και η θέση της λογοτεχνίας στη διαχείριση του πένθους, το πώς αξιοποιείται η λογοτεχνική παραγωγή προκειμένου να αντιμετωπιστούν με τον καλύτερο και αποτελεσματικότερο τρόπο οι οδυνηρές συνέπειες του πένθους από τα παιδιά που έχουν βιώσει την εμπειρία του θανάτου αγαπημένων προσώπων.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η προγενέστερη βιβλιογραφική παραγωγή αναφορικά με το θέμα, ενώ αναφέρεται και η πρόθεση της συγκεκριμένης εργασίας, τι επιδιώκεται δηλαδή μέσω της εργασίας αυτής να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία, πού ενδεχομένως διαφοροποιείται κτλ.

Στο τέταρτο της εργασίας παρατίθεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, ο ερευνητικός σχεδιασμός, το ερωτηματολόγιο της έρευνας, το δείγμα, τα μέσα και η διαδικασία που εφαρμόστηκε στην έρευνα. Ακολούθως στο πέμπτο κεφάλαιο έγινε η καταγραφή των αποτελεσμάτων της ποιοτικής ανάλυσης βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν εξ αρχής.

Στο έκτο κεφάλαιο της εργασίας παρατίθεται η συζήτηση και ο σχολιασμός των δεδομένων της έρευνας, ενώ στο έβδομο κεφάλαιο καταγράφονται τα συμπεράσματα, οι περιορισμοί της έρευνας και οι προτάσεις για μελλοντική έρευνα. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1. Η διαχείριση του πένθους

Είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι δυσκολεύονται να συμβιβαστούν με την ιδέα του θανάτου, είτε των ίδιων είτε κοντινών τους ανθρώπων. Ωστόσο, αποτελεί το μοναδικό σίγουρο γεγονός στη ζωή μας, καθώς γνωρίζουμε ότι τόσο εμείς, όσο και οι γύρω μας θα έρθουμε αντιμέτωποι με αυτό. Το αναπόφευκτο αυτό γεγονός δύναται να αποτελέσει κίνητρο για να ενεργοποιηθεί ο κάθε άνθρωπος και να προσπαθεί καθημερινά να εξελιχθεί, χωρίς να αναβάλει τις προσπάθειές του για άλλη μέρα (Foster, 1981). Ενήλικες και παιδιά δυσκολεύονται, όμως, να συμβιβαστούν με την ιδέα του θανάτου, τρομοκρατούνται και πολλές φορές αποφεύγουν να βιώσουν το πένθος τους. Ο τρόπος που θα παρουσιαστεί στα παιδιά το ζήτημα είναι καίριας σημασίας για την ψυχολογία τους και για τον τρόπο που μετέπειτα να μάθουν να διαχειρίζονται το θάνατο και το πένθος.

Έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το ζήτημα του θανάτου δεν συζητιόταν ανοιχτά (Wass & Shaak, 2013). Σταδιακά, έγινε αντιληπτό ότι καθώς όλοι οι άνθρωποι, ήδη από την παιδική τους ηλικία, έρχονται σε επαφή με το θάνατο πρέπει να μαθαίνουν να διαχειρίζονται σωστά το πένθος τους. Ο θάνατος υπάρχει στη ζωή των παιδιών, καθώς είναι πολύ πιθανό να χάσουν κάποιο δικό τους πρόσωπο, όπως είναι η γιαγιά ή ο παππούς. Ακόμα και η απώλεια ενός κατοικίδιου ζώου μπορεί να τα τραυματίσει ψυχικά, αν δεν γνωρίζουν τι ακριβώς συμβαίνει και δεν μάθουν να διαχειρίζονται τα συναισθήματα του πένθους. Στην τηλεόραση βλέπουν και ακούν για το θάνατο, ενώ διάφοροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ακόμα και μία μετακόμιση μπορεί να επηρεάσει τον ψυχισμό τους, μιας και αισθάνονται ότι χάνουν μόνιμα το σπίτι τους, τη γειτονιά τους ή το σχολείο και τους φίλους τους (Foster, 1981). Για τους λόγους αυτούς, γίνεται αντιληπτό ότι τα παιδιά πρέπει να προετοιμάζονται από νωρίς για να αντιμετωπίσουν τέτοιες καταστάσεις.

Η προσέγγιση του πένθους πρέπει να είναι σύμφωνη με το αναπτυξιακό στάδιο (Foster, 1981). Χρησιμοποιώντας κατάλληλα λόγια και μέσα, όπως τα παραμύθια και τα μυθιστορήματα, οι γονείς ή οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να προετοιμάσουν ένα παιδί πριν βιώσει έναν θάνατο. Είναι φανερό ότι τα παιδιά δεν αντιλαμβάνονται το θάνατο με τον ίδιο τρόπο που θα το έκανε ένας ενήλικας. Ωστόσο, διακατέχονται από μία αφέλεια που τα προστατεύει εν μέρει και τους επιτρέπει να μιλούν με σχετική άνεση

για ένα τόσο δύσκολο θέμα όπως ο θάνατος. Οι ενήλικες που βρίσκονται στο περιβάλλον ενός παιδιού έχουν την υποχρέωση να ενθαρρύνουν τις συζητήσεις αυτές, να απαντούν στις σχετικές ερωτήσεις και να μην φοβούνται να προσεγγίσουν το θέμα του θανάτου.

2. 2. Το Πένθος κατά την προσχολική ηλικία

Τα παιδιά έρχονται συχνά αντιμέτωπα με μεγάλες και απρόσμενες απώλειες, όπως μπορεί να είναι ο θάνατος ενός γονέα, η διάγνωση μιας σοβαρής αρρώστιας, το διαζύγιο των γονιών ή ακόμα ο ξεριζωμός από την πατρίδα, η μετανάστευση ή ένα δυστύχημα (Παπαδάτου, 2005). Παρόλο που τα παιδιά δεν κατανοούν την απώλεια με τον ίδιο τρόπο όπως οι ενήλικες, ούτε και θρηνούν με τον ίδιο τρόπο, η διαδικασία του πένθους αυτή καθ' εαυτή είναι σε πολλά σημεία κοινή με αυτή των ενηλίκων (Dowdney, 2005, Heiney, 1991, Wilson & Elliman, 2008).

Το πένθος, ωστόσο, αν και αποτελεί έννοια που συνδέεται με συγκεκριμένα γεγονότα, πχ. το θάνατο, εν τούτοις προκαλεί διαφορετικά συναισθήματα και αντιδράσεις, κάτι που εξαρτάται και από το βαθμό στον οποίο ένα άτομο είναι σε θέση να εξηγήσει με λογικούς όρους μία απώλεια προκειμένου να την ερμηνεύσει και να την αποδεχτεί ως γεγονός. Η κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία του πένθους. Το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού σχετίζεται άμεσα με την αντίληψη της «οριστικότητας», της «αιτιότητας» και της «μη-αναστρεψιμότητας» (Furman, 1974).

Ένας από τους παράγοντες διαφοροποίησης της κλιμάκωσης και της εκδήλωσης των αντιδράσεων πένθους είναι και η ηλικία του παιδιού. Στα παιδιά η συνειδητοποίηση μιας απώλειας περνά από μόνη της διάφορα στάδια, παρόλο που ως έννοια ο θάνατος δεν είναι άγνωστος, καθώς στα παραμύθια συχνά εμφανίζεται η εικόνα ενός ανθρώπου που πεθαίνει, πληγώνεται ή εξαφανίζεται, ενώ και στα παιχνίδια τους συχνά χρησιμοποιείται, έστω και μεταφορικά, η έννοια της απώλειας. Ειδικά στη σύγχρονη εποχή, τα παιδιά κατακλύζονται από πλήθος τηλεοπτικές σειρές, καθώς και ηλεκτρονικά παιχνίδια, όπου ο θάνατος ενέχει κυρίαρχη θέση και συχνά αποτελεί και τον σκοπό προς επίτευξη από πλευράς του παιδιού, προκειμένου να κερδίσει.

Σύμφωνα με έρευνα των Silverman, Worden και Nickman (1992), υπάρχουν πέντε βασικές επιμέρους έννοιες που εμπλέκονται στις αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο: η καθολικότητα του θανάτου, το αμετάκλητο του θανάτου, η παύση των λειτουργιών, η αιτιότητα και κάποιος τρόπος συνέχισης της ζωής.

Καθώς η απώλεια που βιώνει ένα παιδί δεν έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με οτιδήποτε έχει αντιμετωπίσει, αποτελεί νέα κατάσταση προς διαχείριση και εξαρτάται κατά πολύ από την ηλικία την οποία αυτό διανύει. Σύμφωνα με την Kübler-Ross (1991), «ως την ηλικία των τριών ετών, η μόνη ανησυχία του παιδιού είναι ο αποχωρισμός». Γενικά, τα βρέφη και τα παιδιά έως 2 ετών δεν κατανοούν το θάνατο, παρά μόνο και κυρίως ως απώλεια της μονιμότητας του προσώπου που τα φροντίζει και ενδεχόμενη αλλαγή σε δεδομένα σχήματα της καθημερινότητάς τους.

Από την άλλη, σε παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας η έννοια του θανάτου δεν είναι αφομοιώσιμη, παρόλο που ένα παιδί έχει σχηματίσει κάποιες εικόνες σχετικά με το θάνατο (πχ. βλέποντας έντομα σε αποσύνθεση), καθώς υπάρχει δυσκολία στο να γίνει κατανοητή η μονιμότητα της απώλειας, πχ. το παιδί θεωρεί πως το άτομο που έφυγε δεν «πέθανε για πάντα» και θα εμφανιστεί κάποια στιγμή, αφού ο θάνατος είναι ταυτόσημος με τον ύπνο ή ένα μακρινό ταξίδι.

Ο θάνατος δεν εκλαμβάνεται ως τελικός. Η ζωή και η συνείδηση αποδίδονται στο νεκρό. Τα παιδιά θεωρούν ότι οι νεκροί αναπνέουν, σκέφτονται και αισθάνονται μέσα στον τάφο. Είναι σαν ο νεκρός να συνεχίζει την ζωή του κάπου αλλού ή σαν να έχει άλλη μορφή. Κάτι τέτοιο καταδεικνύει την πεποίθηση των παιδιών αυτής της ηλικίας για το αναστρέψιμο της βιολογικής διαδικασίας, που ορισμένες φορές πηγάζει και τροφοδοτείται από αντίστοιχες εικόνες που κυριαρχούν στη φαντασία τους μέσα από παραμύθια, είτε αντίστοιχες ταινίες, όπου ο θάνατος παρουσιάζεται αναστρέψιμος.

Επιπλέον, στην ηλικία αυτή το παιδί θεωρεί ότι τα αντικείμενα είναι ζωντανά και έχουν συναισθήματα. Η ανιμιστική αυτή θεώρηση εκλαμβάνεται ως φυσιολογική και εξαλείφεται σταδιακά, καθώς το παιδί αναπτύσσεται και αποκτά πιο ρεαλιστικές εμπειρίες. Επίσης, τα παιδιά αυτής της ηλικίας που βιώνουν το πένθος μετά την απώλεια ενός γονέα, ενδεχομένως να εμφανίσουν σκέψεις σχετικά με το μέλλον τους, για παράδειγμα, ποιος θα τα φροντίζει και ποιος θα τα διαβάξει αν και ο άλλος γονέας αποβιώσει, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερο άγχος από το ήδη υπάρχον.

Κάποια άλλα παιδιά είναι επιρρεπή σε ατυχήματα και σε ασθένειες, ενώ εκείνα που δεν αφήνουν τα συναισθήματα τους να εκφραστούν παρουσιάζουν τη συνήθεια να εκφράζουν το άγχος και τη δυσαρέσκειά τους μέσω του σώματός τους (*σωματοποίηση*), χαμηλή σχολική επίδοση και αντικοινωνικότητα. (Leclercq & Hayez, 1998). Τέλος, στα παιδιά προσχολικής ηλικίας παρατηρείται η τάση να αποδίδουν την απώλεια σε δικές τους ενέργειες.

Η συνειδητοποίηση της οριστικής φύσης του θανάτου αποτελεί γνώρισμα της σκέψης παιδιών σχολικής ηλικίας (π.χ έως 12 ετών) με έκδηλο το ενδιαφέρον για οτιδήποτε σχετίζεται με αυτόν, καθώς συνδέεται κυρίως με σωματικά τραύματα, και αποτελεί τιμωρία για όσους δεν υπήρξαν συνετοί.

2.3. Αντιδράσεις Πένθους στα παιδιά

Ο θάνατος (κυρίως ενός γονέα) επιδρά σε όλες τις πτυχές της ζωής του παιδιού. Σύμφωνα με τον Worden (1996), ένα τέτοιο τραυματικό γεγονός επηρεάζει άμεσα τη συναισθηματική σφαίρα, τη σωματική υγεία, τη σχολική επίδοση και την αυτοεικόνα του παιδιού. Προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί οποιασδήποτε ηλικίας αντιλαμβάνεται τον θάνατο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και άλλους παράγοντες, όπως τη νοητική και συναισθηματική του ανάπτυξη, την ιδιοσυγκρασία και γενικότερα την προσωπικότητά του, το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται, καθώς και τις προηγούμενες εμπειρίες του σχετικά με την απώλεια ενός προσώπου.

Σύμφωνα με τον Herbert (2004), παρότι μερικά παιδιά πολύ μικρής ηλικίας έχουν σχεδόν ολοκληρωμένη αντίληψη της έννοιας του θανάτου, κατά κανόνα εμφανίζουν σημαντικότερες ατομικές διαφορές μεταξύ τους, ειδικά πριν την ηλικία των 8 ετών. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών στο συμβάν ποικίλλουν και κυμαίνονται από τον κλονισμό, την άρνηση, το θυμό και την ενοχή έως και τη ζήλια. Άλλες αντιδράσεις που αναφέρονται (Herbert, 2004) είναι το έντονο άγχος, η απόσυρση, έντονες εκδηλώσεις θλίψης και ξεσπάσματα, αλλά και προβλήματα στον ύπνο και στον έλεγχο των σφιγκτήρων. Επίσης, ενδέχεται να εμφανίσουν παραισθήσεις, ενώ και οι ψευδαισθήσεις που αφορούν στο αγαπημένο πρόσωπο (φαινόμενο συχνό και στο πένθος των ενηλίκων) μπορεί να εκλαμβάνονται ως πραγματικότητα.

Για το λόγο αυτό χρειάζεται να γίνει κατανοητό ποιες αντιδράσεις θεωρούνται αναμενόμενες και φυσιολογικές και σε ποιες χρονικές στιγμές ενδεχομένως να είναι και αναγκαίες. Σύμφωνα με την Black (2005) *«Υπάρχουν ενδείξεις ότι αν δεν θρηνήσουμε κατά την περίοδο του πένθους, όλη μας η ζωή είναι πιθανό να επηρεαστεί με διάφορους έμμεσους τρόπους. Τα παιδιά που δεν πενθούν βλέπουν να αναστέλλεται η προσωπική τους ανάπτυξη. Οι ενήλικες που δεν καταφέρνουν να πενήσουν είναι πιο πιθανό να χειριστούν με δυσλειτουργικό τρόπο ακόμα και τις μικρότερες απώλειες»*.

Ωστόσο, σημαντικές διαφορές εντοπίζονται στον τρόπο με τον οποίο αντιδρούν τα παιδιά απέναντι στο πένθος, ο οποίος είναι αποτέλεσμα τόσο των παραπάνω

παραγόντων, των ατομικών τους διαφορών, όσο και της διάστασης που υπάρχει στον τρόπο αντίληψης της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου ανάλογα με την ηλικία.

Σε μελέτη της η Nagy (1948, 1959), αναφέρεται σε 3 στάδια αντίληψης του παιδικού πένθους. Στο πρώτο στάδιο (3 έως 5 χρόνων) το παιδί κατανοεί τον θάνατο ως μια αναχώρηση, δεν αντιλαμβάνεται την έννοια της οριστικότητας και πιστεύει ότι ο νεκρός υπάρχει κάπου αλλού, σε μια άλλη διάσταση, ενώ στα επόμενα στάδια, που αφορούν παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, αποσαφηνίζεται η έννοια του τελεσίδικου και του μη αναστρέψιμου, διότι καθώς τα παιδιά ωριμάζουν, κινούνται από συγκεκριμένες νοητικές λειτουργίες σε πιο αφηρημένους τρόπους σκέψης. Παρά ταύτα, μια τέτοια προσέγγιση παρουσιάζει αρκετά μειονεκτήματα, καθώς απομονώνει την γνωστική ανάπτυξη από άλλες πτυχές της ανθρώπινης ωρίμανσης.

Ο τρόπος με τον οποίον κάθε παιδί βιώνει το πένθος και θρηνεί για την απώλεια, είναι μοναδικός και αποτελεί σημαντικό βήμα της προσπάθειάς του να αποδεχτεί την πραγματικότητα και να προσαρμοστεί σ' αυτή. Ως εκ τούτου, τα μικρότερα παιδιά αναμένεται να εμφανίσουν συναισθήματα προσμονής και αναζήτησης του αγαπημένου προσώπου που έχει φύγει, όπως επίσης και να αναπτύξουν άγχος εγκατάλειψης και ανησυχία που θα οδηγήσει σε συμπεριφορά όπως κλάμα, αδιαθεσία και αϋπνία, ρίψη αντικειμένων, δάγκωμα και πιπίλισμα δακτύλου (Lyles, 2004). Σαφώς, όταν όλο αυτό συνδυάζεται από την έλλειψη λεκτικής ικανότητας των παιδιών, λόγω του μικρού της ηλικίας τους, τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο περίπλοκα (Dowdney, 2008).

Επιπλέον, ο θρήνος των παιδιών συνήθως παραγνωρίζεται λόγω των διαφορών που εντοπίζονται ανάμεσα σε κείνον των ενηλίκων, καθώς στα παιδιά συνήθως παρέχεται ελλιπής πληροφόρηση σχετικά με το γεγονός, είτε τα αίτια του θανάτου, και δυσκολία από πλευράς τους στο να επεξεργαστούν το γεγονός, ενώ και οι λεκτικές τους ικανότητες δεν είναι τόσο αναπτυγμένες, οπότε επιλέγουν την έκφραση της θλίψης τους μέσα από αλλαγές στη συμπεριφορά τους (π.χ. στις συνήθειες του ύπνου και της διατροφής), καθώς και μέσα από τις ποικίλες ενασχολήσεις τους (όπως το παιχνίδι και η ζωγραφική) (Θάνου & Νικολακοπούλου, 2006).

Κατά τον Worden (1996), κάθε παιδί θρηνεί με το δικό του τρόπο, που σημαίνει πως δεν υπάρχουν σωστοί ή λανθασμένοι τρόποι, ωστόσο ο θρήνος περιλαμβάνει ορισμένες διεργασίες, στις οποίες το παιδί έχει ενεργητικό ρόλο και οι οποίες, εφόσον ολοκληρωθούν, μπορούν να οδηγήσουν σε προσαρμογή στην απώλεια. Προκειμένου λοιπόν να αποκατασταθεί η ισορροπία, θα πρέπει να επιτευχθούν τέσσερις στόχοι σχετικά με τον θρήνο.

Ο πρώτος στόχος αφορά στην *αποδοχή της πραγματικότητας της απώλειας*, όπου εκδηλώνονται αντιδράσεις σοκ και συχνά άρνηση της πραγματικότητας. Ο δεύτερος στόχος έχει να κάνει με τη *διαχείριση του πόνου και της θλίψης*, όπου αισθήματα θυμού και ενοχής κατακλύζουν το άτομο που πενθεί, ενώ κατά τον τρίτο στόχο επέρχεται η *προσαρμογή σε ένα περιβάλλον από το οποίο απουσιάζει ο αποθανών*, μέσω του επανακαθορισμού του ίδιου του εαυτού. Ο τέταρτος στόχος είναι ο *συναισθηματικός επαναπροσδιορισμός απέναντι στον αποθανόντα και η συνέχιση της ζωής*. (Wood, 2008).

Οι παραπάνω διεργασίες του θρήνου, «οι τέσσερις στόχοι θρήνου» όπως διατυπώνονται από τον Worden (1996), έχουν εφαρμογή τόσο στους ενήλικες, όσο και στα παιδιά, ωστόσο, ανάλογα με την ηλικία και τις έννοιες που έχει κατακτήσει το κάθε παιδί, μπορούμε να αναμένουμε δυσκολίες ή όχι. Για παράδειγμα στην *πρώτη διεργασία*, τα παιδιά χρειάζεται να καταλάβουν πως το άτομο που έφυγε δεν πρόκειται να επιστρέψει, κάτι που απαιτεί την κατανόηση αφηρημένων εννοιών, όπως ο οριστικός χαρακτήρας και το αμετάκλητο, μια μορφή κατανόησης που προκύπτει μόνον όταν το παιδί είναι ικανό για λειτουργική σκέψη (Χατζηνικολάου, 2014).

Στη *δεύτερη διεργασία*, το παιδί προσχολικής ηλικίας μπορεί να πιστεύει ότι αυτό το ίδιο προκάλεσε το θάνατο και πρέπει να αντιμετωπίσει την ενοχή, που απορρέει από αυτό, ενώ η γνωστική του ανάπτυξη, του παρέχει τη δυνατότητα να κατανοεί κάτι από τη μονιμότητα του θανάτου, αλλά δεν διαθέτει ακόμη εκείνες τις ικανότητες, που απαιτούνται για να ανταπεξέλθει στην ένταση των συναισθημάτων που προκαλεί η απώλεια (Χατζηνικολάου, 2014).

Κατά την *τρίτη διεργασία* το παιδί καλείται να προσαρμοστεί σε ένα περιβάλλον από όπου λείπει το άτομο που έχει φύγει, κάτι που συνεπάγεται επανακαθορισμό ρόλων. Στη συγκεκριμένη διεργασία, το μικρό παιδί, καθώς δεν έχει αναπτύξει ακόμα αποτελεσματικές στρατηγικές αντιμετώπισης, μπορεί να χρειαστεί περισσότερο καιρό από ό,τι ένα μεγαλύτερο παιδί για να προσαρμοστεί. Εδώ επιχειρείται και η συμβολική επαφή με το άτομο που έφυγε και αναζητούνται τρόποι να διατηρηθεί ως ανάμνηση.

Η *τέταρτη διεργασία* αφορά το συναισθηματικό επαναπροσδιορισμό απέναντι στο άτομο που έφυγε και τη συνέχιση της ζωής (Wood, 2008). Ουσιαστικά επιχειρείται η ανακάλυψη ενός νέου τρόπου προκειμένου να τοποθετηθεί η μνήμη για το άτομο που έφυγε σε μια θέση που θα τους δίνει την ευκαιρία να συνεχίσουν τη ζωή τους (Worden, 1991). Στη συγκεκριμένη διεργασία τα παιδιά αναζητούν και την απάντηση για το ρόλο

που είχε στη ζωή τους το άτομο που έφυγε, οπότε χρειάζονται στήριξη, προκειμένου να δουν τη σχέση τους μαζί του μέσα από νέο πρίσμα.

Επίσης, τα παιδιά σχολικής ηλικίας μπορούν να εκφράσουν λύπη, συναισθήματα φόβου και θλίψης, ανασφάλεια, ξεσπάσματα θυμού και διαστήματα ευερεθιστότητας, ακόμα και ενοχής (Martin, 2004). Επιπρόσθετα αναφέρεται και έντονο αίσθημα κενού που δημιουργεί η απουσία του αγαπημένου προσώπου, προβλήματα υγείας, όπως επίσης και χαμηλή σχολική επίδοση, διάσπαση προσοχής, απάθεια και απόσυρση από τη ζωή (Stevenson, 2006).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι διακουμάνσεις διάθεσης δεν είναι ασυνήθιστες, με αποτέλεσμα ένα παιδί να εμφανίζει την εικόνα από τη μια να ξεσπά σε κλάμα και την επόμενη στιγμή να παίζει και να γελά. Αυτή η αντίδραση δε σημαίνει ότι αδιαφορεί ή ότι έχει ξεπεράσει την θλίψη του. Ένας άλλος τρόπος αντίδρασης είναι η εκδήλωση υπερκινητικότητας, προκειμένου να εκτονωθεί η ένταση που οφείλεται στην απώλεια και θα πρέπει να διακρίνεται από άλλες καταστάσεις με παρόμοια χαρακτηριστικά (π.χ. Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής - Υπερκινητικότητα).

Επίσης, έχουν αναφερθεί (Lyles et al, 1982), περιπτώσεις παλινδρόμησης και απόσυρσης, όπως και επαναλαμβανόμενες ερωτήσεις από την πλευρά του παιδιού ή και έντονο ενδιαφέρον και ενασχόληση με το θάνατο και άψυχα αντικείμενα, όπως για παράδειγμα, οι νεκρές πεταλούδες, τα μαραμμένα φύλλα, κ.τ.λπ., ενώ συχνό είναι και το φαινόμενο παιδιά να συμπεριφέρονται σαν να μην έχει συμβεί κάτι, αρνούμενα την απώλεια. Τέλος, η εμφάνιση έντονων σκηνών με τη μορφή ονείρων, ενδεχόμενα παράπονα για σωματικές ενοχλήσεις, καθώς και τάση για αψιμαχίες και προκλητικότητα, αποτελούν επίσης τρόπους αντιδράσεων παιδιών αυτής της ηλικίας, που βιώνουν πένθος.

Σύμφωνα με την Dowdney (2008), τα παιδιά σχολικής ηλικίας έχουν την αίσθηση της απώλειας κυρίως όταν πεθαίνει ένας γονέας ή ένα από τα αδέρφια, άτομα δηλαδή με τα οποία συνδέεται στενά. Η απώλεια αυτή συνοδεύεται από αλλαγές κυρίως στην καθημερινή τους ρουτίνα και τη μεταφορά της θλίψης που βιώνουν οι γύρω τους. Γενικότερα, τα παιδιά σχολικής ηλικίας τείνουν να πιστεύουν πως ο θάνατος είναι γεγονός αναστρέψιμο και όχι οριστικό.

Υπάρχει η αίσθηση πως το πρόσωπο που λείπει θα επιστρέψει, ενώ στην ηλικία αυτή εμφανίζεται η «μαγική σκέψη» καθώς τα παιδιά πιστεύουν ότι οι λέξεις, ενέργειες και σκέψεις τους έχουν μαγική δύναμη και πως με αυτά μπορούν να προκαλέσουν το θάνατο. Υπάρχει περίπτωση να παλινδρομήσουν σε συμπεριφορές, όπως εμφάνιση

βραδινής ενούρησης, να πιπιλίζουν το δάχτυλο κ.α. Ακόμη μπορεί να εμφανίζονται πιο επιθετικά στο παιχνίδι, καθώς είναι γι' αυτά χώρος ασφαλής για να μπορέσουν να εκφράσουν αυτά που νοιώθουν.

Πιθανόν επίσης να εμφανίσουν εξάρτηση από το πρόσωπο φροντίδας, κλάμα, δυσκολίες στις σχέσεις με τα άλλα παιδιά και εκφράσεις θυμού και επιθετικότητας. Ο θυμός αποτελεί ένα άμεσο, κοινό και σταθερό τρόπο αντίδρασης στην απώλεια. *«Η λειτουργία του θυμού φαίνεται να είναι το να προσθέσει σφρίγος στις επίπονες προσπάθειες να αποκατασταθεί η σχέση με το χαμένο πρόσωπο, αλλά και να αποτραπεί μια νέα εγκατάλειψη»* (Bowlby, 1995).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάπτυξη εξισορροπητικών τεχνικών από την πλευρά του παιδιού αυτής της ηλικίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει το πένθος. Τα παιδιά εκφράζουν έμμεσα το θρήνο μέσω του παιχνιδιού, της ζωγραφικής, των κατασκευών, αλλά και μέσα από αλλαγές στη συμπεριφορά τους στο σπίτι ή στο σχολείο. (Χατζηνικολάου, 2014).

Επίσης, παρατηρείται η ανάγκη κάποιων παιδιών να μην ξεχάσουν τον νεκρό, κάτι που δε θεωρείται ανησυχητικό, καθώς επιδιώκουν να διατηρήσουν την παρουσία του με το να του μιλάνε, κάτι που καταδεικνύει την αντίθεση ανάμεσα σε δυο στάσεις: από τη μια το παιδί γνωρίζει πως κάποιος έφυγε, ενώ από την άλλη το αρνείται. Η συγκεκριμένη στάση αποτελεί και τον προπομπό της διαδικασίας που θα ακολουθήσει καθώς εξελίσσονται τα παιδιά, ενώ κύριος σκοπός της είναι η αντιμετώπιση της απώλειας. Τέλος, συχνά το παιδί μπορεί να νιώσει ακόμη και ανακούφιση για την απώλεια ενός προσώπου, κάτι που ενδεχομένως να οδηγήσει σε αισθήματα ντροπής και ενοχής, ωστόσο τα συναισθήματα αγάπης και μίσους είναι μέρος κάθε σημαντικής σχέσης καθώς:

«Άσχετα από το πόσο θα λείπει ένας γονιός που έχει πεθάνει στο παιδί, είναι φυσικό να έχουν υπάρξει και μερικές δυσάρεστες αναμνήσεις, από τη στιγμή που δεν τα πήγαιναν καλά οι δυο τους και να νιώθει τώρα ανακούφιση επειδή αυτό το «δυσάρεστο κομμάτι» έχει πια τελειώσει» (Leshan, 2003).

2.4. Στάδια Πένθους στα παιδιά

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον θάνατο και πενθούν τα παιδιά, ως διαδικασία, έχει κοινά σημεία με αυτόν των ενηλίκων (Κοσμίδου & Ελευθεριάδης, 2011). Το 1969 η ψυχίατρος Elisabeth Kübler-Ross αναφέρθηκε σε έννοιες που έμειναν γνωστές ως «τα πέντε στάδια πένθους», κάτι που προέκυψε ως συμπέρασμα ερευνών της πάνω σε ασθενείς που αντιμετώπιζαν ανίατες ασθένειες, και τα οποία αργότερα γενικεύτηκαν και σε άτομα που βιώνουν αρνητικές αλλαγές στη ζωή τους, όπως θάνατο ή χωρισμό.

Το πρώτο στάδιο κατά την Kübler-Ross είναι η *άρνηση* (Denial), κατά την οποία το άτομο που βιώνει την απώλεια αρνείται το γεγονός, προκειμένου να μη χρειαστεί να το αντιμετωπίσει. Στη συνέχεια ακολουθεί ο *θυμός* (Anger) και η ανάγκη να κατηγορηθεί κάποιος τρίτος για την απώλεια που βιώνει, μην μπορώντας να αποδώσει την αιτία σε συγκεκριμένη κατάσταση, ενώ η *διαπραγμάτευση* (Bargaining) είναι το τρίτο στάδιο και ουσιαστικά αποτελεί τη μετάβαση ανάμεσα στο πρώτο σοκ και την αποδοχή του θανάτου.

Εδώ το άτομο αρχίζει να συνειδητοποιεί τον θάνατο ως γεγονός, παρόλο που εκφράζει την επιθυμία να αναστρέψει το αποτέλεσμα, κάνοντας κάτι σε αντάλλαγμα. Το τέταρτο στάδιο, η *κατάθλιψη* (Depression) μπορεί να διαρκέσει έως και μερικούς μήνες και να εκδηλωθεί με τη μορφή απόσυρσης, κατατονίας κτλ. Θα πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε αυτή και τη μείζονα κατάθλιψη, ωστόσο, όσο ψυχοφθόρα κι αν είναι η πρώτη ως διαδικασία, είναι σημαντικό βήμα προκειμένου να βιώσει το άτομο το πένθος και να επέλθει η *αποδοχή* (Acceptance) της απώλειας, κάτι που γίνεται στο τελευταίο στάδιο, εφόσον η διαδικασία του πένθους κινηθεί σε φυσιολογικά επίπεδα (Κοσμίδου & Ελευθεριάδης, 2011).

Η αποδοχή του ότι κάποιος έχει φύγει από την ζωή, δεν σημαίνει ότι αυτόματα διαγράφεται κάθε συναίσθημα για τον θάνατό του. Σε αυτό το στάδιο ο θάνατός, ως γεγονός, έχει περάσει από επεξεργασία και έχει γίνει κτήμα. Δεν περνάνε όλοι επιτυχώς από όλα τα στάδια. Μάλιστα, μερικοί δεν φτάνουν ποτέ έως την αποδοχή, και μένουν σε προηγούμενα στάδια (κυρίως αυτό της κατάθλιψης και της άρνησης (Kübler-Ross, 1979).

Τα στάδια αυτά, αν και όχι απαραίτητα όλα με την συγκεκριμένη σειρά, κάνουν την εμφάνιση τους και στο πένθος των παιδιών (Schuhmann, 2001), σε συνάρτηση πάντα με την ηλικία, αλλά και το γνωστικό τους επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά ακολουθούν *τέσσερα στάδια* στη διαδικασία του πένθους τους, ως αντίδραση στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Τα στάδια αυτά έχουν ως εξής: α) *Κατανόηση του γεγονότος της απώλειας*, β) *διεργασία του θρήνου*, μέσα από την επαφή του παιδιού με τον πόνο που του προκαλεί η απώλεια και η έκφραση των συναισθημάτων του, γ) *δημιουργία εσωτερικής, συμβολικής επαφής με τον άνθρωπο που πέθανε*, ώστε να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη του και δ) *ικανότητα των παιδιών να συνεχίσουν τη ζωή τους και να επενδύσουν σε νέες σχέσεις* (Παπάζογλου, 2006).

2.5. Παράγοντες που επηρεάζουν την αντίδραση του παιδιού στην απώλεια

Κάθε παιδί αντιδρά με τον δικό του μοναδικό τρόπο στο πένθος και εκδηλώνει διαφορετική αντίδραση και συμπεριφορά, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις συνέπειες και την πραγματικότητα της απώλειας και να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες. Ωστόσο, υπάρχουν παράγοντες που επηρεάζουν το πένθος του παιδιού και αφορούν τόσο το ίδιο, όσο και τον περίγυρό του.

Κατά πρώτον, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες προέκυψε η απώλεια επηρεάζουν σημαντικά την όλη διαδικασία, καθώς σύμφωνα με τον Parkes (1998), εντοπίζονται μεγαλύτερες δυσκολίες όταν ο θάνατος είναι απρόσμενος, παρά όταν είναι αναμενόμενος. Αυτό έχει να κάνει τόσο με την αποδοχή του ενδεχόμενου της απώλειας, όσο και την ψυχολογική προετοιμασία για τον ερχομό της, καθώς το παιδί έχει τη δυνατότητα να αποχαιρετήσει το πρόσωπο που νοσεί, κάτι που δεν ισχύει στην περίπτωση ενός ξαφνικού θανάτου, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για βίαιο θάνατο, όπως για παράδειγμα ένα δυστύχημα, που προκαλεί χειρίστα αρνητικά συναισθήματα και μεγάλο πόνο (Worden, 1996).

Η τοποθεσία του θανάτου ενδέχεται επίσης να επηρεάσει την αντίδραση ενός παιδιού, καθώς η οπτική και φυσική επαφή του με τον εκλιπόντα ενδέχεται να είναι άμεση, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε άρνηση συγκεκριμένων χώρων μέσα στο σπίτι και κατακλυσμό αρνητικών συναισθημάτων, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα αποφυγής τους. Ωστόσο, αυτή η παράμετρος δε φαίνεται να σχετίζεται με τη συναισθηματική έκφραση ή την αυτοαντίληψη των παιδιών, ενώ συχνά η απουσία ενός παιδιού από την κηδεία ενός προσφιούς προσώπου μπορεί να οδηγήσει μελλοντικά σε προβληματική συμπεριφορά και δυσκολία αναφοράς του στον νεκρό (Worden, 1996).

Ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει το πένθος ενός παιδιού είναι η ιδιότητα και το φύλο του ατόμου που πεθαίνει. Σαφώς, η μεγαλύτερη δυσκολία για ένα παιδί αφορά την απώλεια ενός γονέα, ωστόσο φαίνεται πως οι επιπτώσεις στα παιδιά είναι χειρότερες όταν χάνεται η μητέρα, καθώς εκείνη αποτελεί στην πλειοψηφία των περιπτώσεων το κύριο πρόσωπο φροντίδας τους.

Έχει σημειωθεί διαφορά ανάμεσα σε παιδιά που έχασαν τη μητέρα τους και σε άλλα των οποίων πέθανε ο πατέρας. Πιο συγκεκριμένα, τα πρώτα εμφάνισαν περισσότερα συναισθηματικά προβλήματα, αλλά και προβλήματα συμπεριφοράς, σε σχέση με τα δεύτερα, ενώ αντίστοιχες διαφορές παρατηρήθηκαν και στα επίπεδα άγχους και την αυτοεκτίμηση. Αξίζει να σημειωθεί πως σε περιπτώσεις απώλειας του πατέρα σημειώθηκαν περισσότερα ποσοστά παιδιών που νόσησαν, ίσως λόγω του γεγονότος πως ο πατέρας είναι αυτός που συνήθως καταφεύγει σε χρήση φαρμακευτικών σκευασμάτων προκειμένου να ανακουφίσει ένα παιδί κι έτσι λειτουργεί αποτελεσματικότερα στα θέματα υγείας του (Worden, 1996).

Επιπλέον, όπως σημειώνει ο Worden (1991), η σχέση του παιδιού με το άτομο που έφυγε παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς η σχέση αυτή εμπεριέχει στοιχεία που μαρτυρούν τον βαθμό προσκόλλησης του παιδιού και την αλληλεπίδραση με αυτόν, κάτι που σαφώς επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες, όπως το φύλο και η ηλικία του νεκρού, αλλά και η ηλικία και το φύλο του παιδιού. Ωστόσο, η εγκυρότητα τέτοιων υποθέσεων σχετικά με την ποιότητα αυτής της σχέσης είναι αμφισβητήσιμη, αφού σε τέτοιες περιπτώσεις οι σχέσεις συχνά εξιδανικεύονται. (Worden, 1996).

Η σχέση του παιδιού με τον γονέα που μένει πλέον πίσω, επηρεάζει το παιδί που πενθεί. Σύμφωνα με έρευνες των Brown & Sourkes (2010) και Haine et al. (2006), σχετικά με τη σύνδεση των επιπτώσεων της θλίψης και της αποδιοργάνωσης του γονέα που παραμένει, με τα επίπεδα κοινωνικής λειτουργικότητας, τυχόν ψυχοπαθολογίας, αλλά και ικανότητας διαχείρισης του πένθους των παιδιών, έχει βρεθεί πως μια θετική αντιμετώπιση των γονιών απέναντι στην απώλεια, παρέχει ασφάλεια στα παιδιά και λειτουργεί προστατευτικά απέναντι σε αυτά (Hung & Rabin, 2009).

Αντίθετα, ένας γονιός που αντιμετωπίζει ψυχολογικά προβλήματα μπορεί να επηρεάσει τα παιδιά, προκαλώντας τους απόσυρση, άγχος, συναισθήματα κατάθλιψης και γενικότερα συναισθηματικά προβλήματα, αλλά και δυσκολίες συμπεριφοράς, έως και προβλήματα υγείας. Συχνά τα παιδιά αυτά είναι λιγότερο ώριμα σε σχέση με τα συνομήλικα τους και παρουσιάζουν μεγαλύτερα προβλήματα κοινωνικοποίησης (Dowdney, 2008, Worden, 1996).

Σημαντικός παράγοντας είναι και η ίδια η οικογένεια, καθώς οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της καθορίζουν και τον τρόπο με τον οποίο θα ερμηνευτεί η απώλεια που σημειώνεται στο εσωτερικό της. Συνήθως οικογένειες με πολλά μέλη φαίνεται να παρέχουν καλύτερο πλαίσιο υποστήριξης μεταξύ των μελών τους, καθώς σύμφωνα με τους Rosenblatt & Elde (1990), η ανάγκη συζήτησης για τον γονέα που απεβίωσε μπορεί να καλυφθεί από τα αδέρφια, εφόσον η σχέση μεταξύ τους είναι στενή. Αντίστοιχη στήριξη μπορούν να παρέχουν στο παιδί οι συγγενείς, φίλοι καθώς και η κοινότητα, προσφέροντας ευκαιρίες προσαρμογής στα παιδιά και προλαμβάνοντας προβλήματα συγκέντρωσης και μάθησης.

Τέλος, ένας καθοριστικός παράγοντας από τον οποίο εξαρτάται η διαδικασία του πένθους είναι το ίδιο το παιδί που πενθεί. Η ηλικία του παιδιού παίζει κάποιο ρόλο, καθώς τα παιδιά μικρότερης ηλικίας έχουν λιγότερο ανεπτυγμένες γνωστικές λειτουργίες και δεν μπορούν να κατανοήσουν πλήρως το γεγονός του θανάτου σε αντίθεση με τα μεγαλύτερα παιδιά.

Όσον αφορά στο φύλο του παιδιού, σημειώνονται διαφορές, καθώς τα κορίτσια που πενθούν παρουσιάζουν περισσότερο άγχος σε σχέση με τα αγόρια, περισσότερα σωματοποιημένα συμπτώματα και μεγαλύτερο δεσμό και προσκόλληση με τον εκλιπόντα γονέα, ωστόσο έτειναν να συζητούν και να εκφράζουν περισσότερο τα συναισθήματα τους με τον εν ζωή γονέα.

Από την άλλη τα αγόρια, παρουσίασαν περισσότερες μαθησιακές δυσκολίες. Αξίζει να σημειωθεί πως παιδιά τα οποία έχασαν γονιό του αντίθετου φύλου, ένιωθαν μεγαλύτερη ανασφάλεια για τον εν ζωή γονέα και παρουσίασαν περισσότερα προβλήματα υγείας τον πρώτο χρόνο μετά την απώλεια. (Dowdney, 2005, Worden, 1996).

2.6. Συνέπειες της απώλειας στα παιδιά

Ο θάνατος του γονέα αποτελεί για το παιδί ένα συγκλονιστικό γεγονός, καθώς η ελλιπής κατανόηση του κόσμου το δυσκολεύει να αντιμετωπίσει δύσκολες καταστάσεις. Η απώλεια ενός γονέα αποτελεί σημαντικό προβλεπτικό παράγοντα για την εμφάνιση καταθλιπτικών διαταραχών (Herbert, 2004). Παρόλο που οι συνέπειες του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου προκαλούν, όπως αναφέραμε, πλήθος αντιδράσεων από την πλευρά των παιδιών, δεν εντοπίζονται χρονικά και σε ένταση μόνο στο διάστημα αμέσως μετά το γεγονός της απώλειας, αλλά εκτείνονται σε διάρκεια ακόμα και χρόνια μετά, φτάνοντας μέχρι και την ενηλικίωση.

Από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που θα επηρεάσουν την εξέλιξη ενός παιδιού, το οποίο έχει βιώσει και έχει πενθήσει για μια απώλεια, μέχρι την μετέπειτα ενήλικη ζωή, είναι η σχέση που είχε το παιδί με τον εκλιπόντα, αλλά και το οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε μετά το γεγονός της απώλειας (Luecken, 2000). Έτσι λοιπόν, μπορούμε να πούμε πως η απώλεια γονιού στην παιδική ηλικία σχετίζεται με παθογενή ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά στην ενήλικη ζωή, μόνο εάν η σχέση με τον εναπομείναντα γονιό ήταν φτωχή.

Ο Felitti (1993) έχει συνδέσει την πρόωπη απώλεια του γονιού με την ανάπτυξη κατάθλιψης, διάφορες άλλες μορφές ψυχοπαθολογίας, χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, παχυσαρκία, αυτοκαταστροφικές ιδέες, αυξημένη αίσθηση ανασφάλειας και συζυγικής ανικανοποίησης στην ενήλικη ζωή. Παρόλα αυτά τα συμπεράσματα από αυτές τις έρευνες είναι ατελή (Luecken, 2000).

Από την άλλη, όσο παράδοξο και αν φαίνεται, βρέθηκε πως άτομα τα οποία έχασαν τον πατέρα ή τη μητέρα τους (από θάνατο) στη παιδική ηλικία και έλαβαν κοινωνική υποστήριξη για να αντιμετωπίσουν την απώλεια, υποστήριξαν ότι ένιωσαν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη στήριξη αυτή, σε σύγκριση με άτομα τα οποία αποχωρίστηκαν απλώς από τη μητέρα ή τον πατέρα στην παιδική ηλικία (λόγω π.χ. διαζυγίου) και τα οποία έλαβαν επίσης στήριξη για τη νέα κατάσταση (Furukawa et al, 1999). Φαίνεται πως το γεγονός της μη αντιστρεψιμότητας του θανάτου βοηθά το άτομο που πενθεί να προχωρήσει με πιο σταθερά βήματα, χωρίς να προκύπτουν καταστάσεις που το οδηγούν σε τέλμα.

ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Προσεγγίζοντας και αντιμετωπίζοντας την απώλεια

2.1. Οικογενειακό περιβάλλον

Σημαντική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο βιώνει το πένθος το παιδί έχει και ο τρόπος που θρηγούν για την απώλεια και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Πολλοί γονείς, αλλά και άτομα που φροντίζουν τα παιδιά, επιλέγουν είτε να περιορίσουν τις συζητήσεις σχετικά με τον θάνατο, είτε να αγνοήσουν την ανάγκη των παιδιών να μιλήσουν, να ρωτήσουν και να κατανοήσουν την απώλεια (Dowden, 1995, Heiney 1991, Schonfeld, 1993).

Συχνά, στην προσπάθειά τους να προστατέψουν τα παιδιά από την οδύνη της απώλειας, τα μέλη της οικογένειας αποκρύπτουν πληροφορίες, ως εκ τούτου η ενημέρωση που λαμβάνουν τα παιδιά σχετικά με το γεγονός είναι ελλιπής ή παραπλανητική, καθώς δεν αποσαφηνίζουν την έννοια του θανάτου, αλλά προκαλούν σύγχυση σχετικά με τη φύση του και σε ορισμένες περιπτώσεις εντείνουν και επιβεβαιώνουν την ήδη λανθασμένη εντύπωση που έχουν τα παιδιά για το φαινόμενο αυτό. Σύμφωνα με την Leshan (2003), η ειλικρίνεια είναι απόρροια της οικειότητας. Ως εκ τούτου, λόγω της απουσίας ειλικρινών εξηγήσεων, τα παιδιά θα κατασκευάσουν δικές τους, και συχνά πιο τρομαχτικές από την πραγματικότητα, ερμηνείες (Monroe, 2005).

Ένας πρακτικός βασικός κανόνας είναι ότι *αν τα παιδιά είναι αρκετά μεγάλα για να διατυπώσουν ερωτήσεις γύρω από αυτές τις απώλειες, τότε είναι αρκετά μεγάλα για να τους αξίζουν και κατάλληλες απαντήσεις* (Neimeyer, 2006). Επιπλέον, τα παιδιά έχουν ανάγκη να συζητούν άμεσα ό,τι τα προβληματίζει, κάτι που, αφού ενισχύεται διαρκώς από τους ενήλικες, δε θα μπορούσε να μην αναγνωριστεί ιδιαίτερος στην περίπτωση του πένθους, όπου τα συναισθήματα συχνά είναι μη διαχειρίσιμα και οδηγούν σε καταστάσεις άγχους, αδυναμίας και σύγχυσης.

Ωστόσο, είναι σημαντικό η υποστήριξη του παιδιού που πενθεί να ξεκινήσει την στιγμή του θανάτου ή αν είναι δυνατόν και νωρίτερα (Nussbaumer & Russell, 2003). Ο Neimeyer (2006) επισημαίνει πως: *«είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι εκείνοι στους οποίους έχουμε περισσότερο την ανάγκη να στραφούμε για να μας στηρίζουν στο θρήνο μας, έχουν και αυτοί τραυματιστεί από την ίδια απώλεια»*.

Η υπέρβαση της απώλειας εξαρτάται και από την κοινωνική υποστήριξη (Moody & Arcangel, 2005). Τα παιδιά έχουν ανάγκη να μιλούν, να ακούν για το θάνατο και να συμμετέχουν στις διαδικασίες του πένθους. Θα πρέπει οι ενήλικες να λαμβάνουν

υπόψη αυτά που το παιδί γνωρίζει, ώστε να το βοηθούν κατάλληλα να περάσει σε ένα ανώτερο επίπεδο κατανόησης. Έτσι, λοιπόν, πρέπει από μικρή ηλικία όσοι ασχολούνται με το παιδί (οικογένεια, κοινωνικός περίγυρος, εκπαίδευση) να το εντάσσουν με ομαλό τρόπο στην έννοια του θανάτου (Baum, 2003, Θάνου & Νικολακοπούλου, 2006), καθώς η απώλεια αποτελεί μέρος της συνολικής προσωπικής ανάπτυξης του παιδιού.

Βέβαια, συχνά το ίδιο το παιδί αποσύρεται και απομονώνεται, προκειμένου να πενήθει ιδιωτικά, διατηρώντας ενδεχομένως απόμακρη στάση και ίσως επιθετική συμπεριφορά προς τους άλλους, ακόμη και στα μέλη της οικογενείας του, πιστεύοντας ότι δεν είναι σε θέση να το καταλάβουν. Αποτραβιέται και δε δέχεται τη στήριξη που του προσφέρουν (Bacque, 2001), προκειμένου να διασφαλίσει ότι δε θα χάσει κι άλλο αγαπημένο του πρόσωπο (Kübler-Ross, 1991). Αυτή η παράμετρος αποτελεί συνέπεια των αισθημάτων ενοχής που αισθάνεται το παιδί για τον θάνατο του εκλιπόντα, κάτι που του δημιουργεί χαμηλή αυτοεκτίμηση (Bacque, 2001).

Επιπλέον, η συζήτηση σχετικά με το γονέα που δε βρίσκεται πλέον στη ζωή, αποτελεί εφιαλτήριο προκειμένου να ανασυρθούν αναμνήσεις που διατηρούν τη μνήμη του ζωντανή, καθώς ένας από τους μεγαλύτερους φόβους των παιδιών είναι να μην ξεχάσουν κάτι από όσα έζησαν με εκείνον. Άλλωστε, όταν ο πόνος μοιράζεται με άλλους, τότε μοιάζει πιο υποφερτός, είναι μισός πόνος, όπως λέει και μία ελληνική παροιμία (Νίλσεν - Παπαδάτου, 1999).

Η παρατήρηση ότι τα παιδιά επιθυμούν να διατηρήσουν μια επαφή με τον θανόντα γονιό δεν είναι κάτι καινούργιο (Dietrich & Shabad, 1992, Klass, 1988, Worden, 1991). Οι Klass (1988) και Rubin (1985) συμπέραναν ότι η επαφή αυτή είναι απαραίτητο κομμάτι της διαδικασίας του θρήνου και ότι διευκολύνει την προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα. Επιπλέον, όπως υποστηρίζει η Furman (1984), είναι πολύ σημαντικό για τα παιδιά να χαλαρώσουν τους δεσμούς με τον θανόντα γονέα και πρότεινε στους θεραπευτές να ενθαρρύνουν τα παιδιά τους προς αυτή την κατεύθυνση.

Τα παιδιά βρίσκουν πολλούς τρόπους για να διατηρούν την επαφή με τον θανόντα γονέα, ενώ το κοινό παρελθόν παρέχει στήριξη για το μέλλον. Κάτι τέτοιο είναι πολύ σημαντικό, γιατί όχι μόνο διευκολύνει τη διαδικασία πένθους, αλλά αποτελεί τη βάση της συνέχειας της ζωής και του μέλλοντος. Το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον πρέπει να ενθαρρύνει τα παιδιά προς αυτή την κατεύθυνση, βοηθώντας στην οικοδόμηση της νέας σχέσης χαμένου προσώπου και παιδιού.

Συχνά, σε περιόδους κατά τις οποίες η οικογένεια βιώνει πένθος, οι γονείς παραμελούν το παιδί που πενθεί. Αυτό βεβαίως δεν οφείλεται σε έλλειψη ενδιαφέροντος ή ευαισθησίας. Οι γονείς είναι πιθανό να μην καταλαβαίνουν πώς το παιδί αντιλαμβάνεται το θάνατο και πώς αντιδρά στο πένθος. Δυστυχώς, στις περιόδους πένθους το παιδί δεν χάνει μόνο ένα αγαπημένο του πρόσωπο, αλλά, έστω και προσωρινά, την προσοχή του γονέα, ο οποίος είναι απορροφημένος στο πένθος.

Αν οι γονείς υποστηρίζουν το παιδί δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με το θέμα της απώλειας, θα το βοηθήσουν να ξεπεράσει τη θλίψη του. Είναι σημαντικό να ενθαρρύνεται το παιδί να εκφράσει τον θρήνο του, επειδή διαφορετικά μπορεί να έχει δυσάρεστες συναισθηματικές συνέπειες στη μετέπειτα ζωή του (Herbert, 2004). Κάποιες χρήσιμες συμβουλές είναι οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί και οι σύμβουλοι ψυχικής υγείας να μην αποκρύπτουν το γεγονός από το παιδί, αλλά να το ενημερώνουν άμεσα.. Η οποιαδήποτε καθυστέρηση δημιουργεί σύγχυση, παρερμηνείες, φόβο.

Παράλληλα, καλό είναι να ακούνε προσεκτικά το παιδί και να του δίνουν με τρόπο κατανοητό και ειλικρινή τις απαντήσεις σε αυτό που τους ρωτάει. Δεν θα πρέπει να το βομβαρδίζουν με πληροφορίες που αδυνατούν να κατανοήσουν λόγω συναισθηματικής και γνωστικής ανωριμότητας. Για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του θρήνου, θα πρέπει να επιτρέψουν στο παιδί να βιώσει τα στάδια του θρήνου με το δικό του ατομικό ρυθμό.

Το κάθε παιδί έχει δικό του ρυθμό ανάπτυξης, συναισθηματικής και ψυχικής ωρίμανσης. Θετική είναι η ενθάρρυνση να συμμετάσχει στη θλίψη και τον θρήνο της οικογένειας με τον δικό του ρυθμό και τρόπο. Ενδεχομένως δραστικά θα μπορούσε να λειτουργήσει και η υποστήριξη από ομάδες υποστήριξης πένθους για παιδιά, από ειδικούς συμβούλους ψυχικής υγείας. Σε όλη αυτή τη διαδικασία οι γονείς θα πρέπει να του παρέχουν τη στήριξη, την αγάπη και την έμπρακτη απόδειξη της φροντίδας τους.

Αν και είναι κάτι που συμβαίνει συνεχώς, ωστόσο οι γονείς δεν θα πρέπει να αποφεύγουν τη συζήτηση του θέματος του θανάτου, αν και εφόσον το παιδί επιθυμεί να το συζητήσει, αν έχει ερωτήματα τα οποία θέλει να επιλύσει. Ευκαιρίες για συζήτηση μπορούν να ανακύψουν σε όλα τα πλαίσια, στο σπίτι, στο σχολείο, στην εκκλησία.

Το παιδί οφείλει να νιώθει ελεύθερο να θρηνήσει κάθε φορά που αισθάνεται την ανάγκη για συναισθηματική έκφραση του θρήνου. Το παιδί δεν πρέπει να νιώσει

σε καμία περίπτωση ενοχικά, υπεύθυνο για ό,τι συνέβη, ή για όσα έπραξε, σκέφτηκε ή είπε. Παράλληλα θα πρέπει να τονιστεί ρητά ότι το παιδί δεν θα μπορούσε να είχε κάνει κάτι για να αποφύγει ή να αποτρέψει τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου.

Ο ενδεδειγμένος τρόπος προκειμένου το παιδί να κατανοήσει τον θάνατο στην πραγματική του διάσταση είναι να χρησιμοποιούνται οι σωστές λέξεις και όχι άλλες ηπιότερες συναισθηματικά και λεκτικά που όμως δεν το βοηθούν να κατανοήσει την ρεαλιστική διάσταση του θανάτου. Έτσι καλό είναι να χρησιμοποιούνται οι σωστές λέξεις όπως «πέθανε», «θάνατος» και όχι διφορούμενες, όπως «χάθηκε», «έφυγε», «τον πήρε ο θεός», «κοιμάται». Καλό είναι να μην χρησιμοποιούνται εκφράσεις που το παιδί αδυνατεί να κατανοήσει.

Δεν πρέπει να αποφεύγεται η αναφορά στο πρόσωπο που έχει πεθάνει. Η αναφορά στο πρόσωπο που πέθανε βοηθά το παιδί στο να βρει τρόπους προκειμένου να διατηρήσει ζωντανή την ανάμνηση του αγαπημένου προσώπου (για παράδειγμα μέσα από κάποιο αντικείμενο που το θυμίζει ή τη δημιουργία ενός άλμπουμ με φωτογραφίες του εκλιπόντος).

Ο ρόλος του παιδιού δεν θα πρέπει να κλονίζεται ούτε να αμφισβητείται μετά από τη νέα πραγματικότητα. Το νεκρό άτομο δεν μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει μέσα από έναν διαφορετικό ρόλο, π.χ. το παιδί (Herbert, 2004).

2.2. Ψυχολογική υποστήριξη

Ως γνωστόν, η βάση της συμβουλευτικής είναι μια σχέση εμπιστοσύνης και εμπιστευτικών συζητήσεων ανάμεσα στον επαγγελματία σύμβουλο και τον πελάτη. Ο Carl Rogers έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της πελατοκεντρικής, μη κατευθυντικής προσέγγισης ως διαδικασίας συναφούς με την εκπαίδευση - μιας διαδικασίας μάθησης σε ανθρωπιστικό πλαίσιο. Τα χαρακτηριστικά του συμβούλου που διευκολύνουν αυτή τη μάθηση είναι:

- *Γνησιότητα και αυθεντικότητα.* Ο σύμβουλος μεταδίδει στον συμβουλευόμενο την αίσθηση ότι είναι γνήσιος και πραγματικός.
- *Ζεστασιά (χωρίς κτητικότητα).* Η στάση του συμβούλου χαρακτηρίζεται από φιλικό και διακριτικό ενδιαφέρον και φροντίδα.
- *Ενσυναίσθηση.* Η ικανότητα του συμβούλου να βλέπει τα πράγματα από την οπτική γωνία του πελάτη, έτσι ώστε αυτός ο δεύτερος να αισθάνεται ότι τον κατανοούν.

Η παροχή πληροφοριών αποτελεί κρίσιμο συστατικό στοιχείο στη διαδικασία ενδυνάμωσης του συμβουλευόμενου. Είναι αποτελεσματική με παιδιά που

αντιμετωπίζουν μια πιθανή ή πραγματική απώλεια αγαπημένων τους προσώπων. Στη διαδικασία αυτή μάλιστα μπορούν να εμπλακούν και οι γονείς. Οι στόχοι που επιδιώκονται σε μια τέτοια περίπτωση είναι ευρύτεροι.

Η διευκόλυνση της έκφρασης του πένθους από το γονέα και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και η προσαρμογή τους στην πραγματικότητα του θανάτου στην καθημερινή ζωή, σε ψυχολογικό, κοινωνικό και σωματικό επίπεδο. Σε αυτήν τη φάση είναι σημαντικό να περιοριστεί, όσο το δυνατόν περισσότερο, η αποδιοργάνωση. Η ενδυνάμωση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας ούτως ώστε να ανταποκριθούν όσο καλύτερα μπορούν στις ανάγκες του ατόμου που πενθεί, χωρίς ωστόσο να αγνοούν και τις δικές τους ανάγκες.

Η εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής ποιότητας ζωής για το παιδί, διευκολύνοντας την προσαρμογή του σε ψυχολογικό και σε κοινωνικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο των καθημερινών επιδιώξεων (το παιδί πρέπει να κατακτήσει διαφορετικούς αναπτυξιακούς στόχους στα διαφορετικά στάδια της ζωής του, ειδάλλως οι συνέπειες μπορεί να είναι οδυνηρές και καταστροφικές) (Herbert, 2004).

Υπάρχουν εμπειρικά δεδομένα, τα οποία καταδεικνύουν ότι η συνεργασία με την οικογένεια συνιστά έναν αποτελεσματικό τρόπο υποστήριξης των παιδιών που πενθούν. Όταν ο σύμβουλος δουλεύει ατομικά με το παιδί, οφείλει να συζητήσει το ρόλο του και τους προβληματισμούς του με το γονέα. Να μη χάνει την επαφή μαζί του. Μπορεί ίσως να χρειαστεί να προγραμματίσει μερικές συνεδρίες επανεξέτασης μετά το τέλος της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Ορισμένες ιδέες για τους συμβούλους που θα υποστηρίζουν το παιδί είναι οι ακόλουθες (Herbert, 2004). Αρχικά θα πρέπει να επιτραπεί στο παιδί να θρηνήσει, με άλλα λόγια «να δοθεί η ελευθερία στο παιδί προκειμένου αυτό να θρηνήσει», καθώς σπάνια δίνεται αυτή η ευκαιρία. Σύμφωνα με την Dora Black: *«Οι άνθρωποι αποφεύγουν να μιλούν στο παιδί για τον νεκρό γονέα του, με αποτέλεσμα οι παρανοήσεις του να διαιωνίζονται και το ίδιο να μην έχει την ευκαιρία να αναδομήσει την κοσμοθεωρία του»*.

Για να συμβιβαστεί το παιδί με την απώλεια, πρέπει κατά τους ειδικούς να αποδεχτεί το γεγονός, να εκφράσει τα συναισθήματά του, να δεχτεί ότι τα συναισθήματά του αποτελούν φυσιολογική αντίδραση στην απώλεια, να ζήσει χωρίς το αγαπημένο του πρόσωπο (αυτό μπορεί να σημαίνει ότι πρέπει να δοθούν πρακτικές οδηγίες στην οικογένεια), να επιτύχει τους αναπτυξιακούς εκείνους στόχους, που θα το οδηγήσουν στην ωριμότητα και την ανεξαρτησία, να αποσαφηνίσει τις παρανοήσεις

και τις εσφαλμένες αντιλήψεις, να αντιμετωπίσει τις αλλαγές που θα συμβούν μέσα στην οικογένεια. Θα πρέπει να βοηθήσουν το παιδί να αντιμετωπίσει και να κατανοήσει το θρήνο του γονέα που παραμένει στη ζωή, αλλά και τον γονέα που παραμένει στη ζωή να αντιμετωπίσει και να κατανοήσει το θρήνο του παιδιού.

Συγγενείς, φίλοι και ειδικοί θα πρέπει να διερευνήσουν (με τη συζήτηση, το παιχνίδι, τη ζωγραφική και την αφήγηση ιστοριών) το πώς σκέφτεται, αισθάνεται και ενεργεί το παιδί. Με αυτόν τον τρόπο θα αποκαλυφθούν τα ζητήματα πένθους που το απασχολούν. Θα πρέπει να ακούνε το παιδί ενεργητικά και με ιδιαίτερη προσοχή τις ιστορίες που λέει και όχι κριτικά. Να του δώσουν να καταλάβει ότι δεν πειράζει να γελά και να διασκεδάζει όταν βρίσκεται σε περίοδο πένθους. Να ζητήσουν από το παιδί να τους υποδείξει πώς θα ήθελε να το υποστηρίξουν. Να διαθέσουν χρόνο και προσοχή για να ακούσουν αυτά που τους λέει.

Όλοι οι εμπλεκόμενοι με το παιδί θα πρέπει να αντιμετωπίσουν ευθέως τα «απαγορευμένα» ζητήματα-ταμπού· να απαντήσουν με ειλικρίνεια στις ερωτήσεις του. Να προσέχουν τις λεκτικές διατυπώσεις και τις αλλαγές στη συμπεριφορά του, που μπορεί να υποδηλώνουν την ύπαρξη προβλημάτων (για παράδειγμα, αυτοκατηγορίες και επίμονη κατάθλιψη). Να επιστρατεύουν τη βοήθεια φίλων, να θυμούνται τις ημέρες που είναι σημαντικές για το ίδιο, να του εξασφαλίσουν έναν προσωπικό χώρο («καταφύγιο») μέσα στον οποίο θα μπορεί να εκφράζει τα συναισθήματά του και να μην ενοχλείται από κανένα.

Θα μπορούσαν παράλληλα να προτείνουν ορισμένες αποτελεσματικές στρατηγικές συγκέντρωσης της προσοχής. Να το ενθαρρύνουν να γράψει γράμματα ή ποιήματα σε ένα αγαπημένο πρόσωπο, να δημιουργούν εικονογραφημένες ιστορίες, να φτιάξουν ένα ξεχωριστό άλμπουμ με φωτογραφίες ή ένα αναμνηστικό για το άτομο που πέθανε.

Σύμφωνα με τη Λεονταρή (2006), η ψυχολογική στήριξη σε παιδιά που πενθούν έχει στόχο να τα βοηθήσει να κατανοήσουν τι έχει συμβεί, να αποδεχθούν την απώλεια, καθώς και να αναγνωρίσουν τα συναισθήματα που τη συνοδεύουν προκειμένου να τα εκφράσουν (Μαυρίδου και συν., 2010).

Στα παιδιά προσχολικής ηλικίας ο λόγος δεν είναι τόσο αναπτυγμένος, προκειμένου να αναφέρουν με σαφήνεια όσα τα προβληματίζουν, κάτι που ενισχύεται και από την αδυναμία τους να εκφράσουν κάτι που δεν έχουν κατανοήσει. Για τον λόγο αυτό είναι σημαντική η στήριξη από ειδικούς ψυχικής υγείας, οι οποίοι μπορούν να ερευνήσουν και να ερμηνεύσουν τα συναισθήματα των παιδιών, καθώς και την

έκφραση του θρήνου, κυρίως μέσα από το παιχνίδι, τις ζωγραφιές, την αναφορά ονείρων, καθώς και αλλαγές που εντοπίζονται στη συμπεριφορά τους.

Ωστόσο, και κυρίως εκεί έγκειται η σημασία της έγκαιρης παρέμβασης, οι ειδικοί δεν περιορίζονται στην ανίχνευση των καταστάσεων άγχους και πένθους, αλλά παρέχουν ουσιαστική υποστήριξη στο παιδί που πενθεί, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα μέσα από ένα λογικό πρίσμα και να προσαρμοστεί σε αυτή, χωρίς να απαρνηθεί τη θέση του και τα συναισθήματά του, ως προϋπόθεση για να προχωρήσει.

Γενικότερα, παρόλο που ο σύγχρονος άνθρωπος αποφεύγει να μιλήσει για τον θάνατο, τα παιδιά δεν έχουν αναστολές και χρησιμοποιούν συχνά τόσο στο παιχνίδι τους, όσο και στον λόγο τους εκφράσεις συνυφασμένες με το θάνατο (Freud, 1915). Για παράδειγμα, υποδύονται ότι πεθαίνουν ή ότι θανατώνουν, καθώς μέσα από φανταστικές καταστάσεις η πραγματική ζωή αποκτά όλο της το νόημα (Ντολτό, 2009).

Πέραν τούτων, η απώλεια δημιουργεί συχνά και άλλες αλλαγές στη ζωή της οικογένειας που θεωρούνται δευτερογενείς απώλειες και επιβαρύνουν τον θρήνο (Μαυρίδου και συν., 2010). Καθώς οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας δοκιμάζονται, η στήριξη τους αποτελεί επίσης μέλημα ενός ειδικού, καθώς τα παιδιά έχουν ανάγκη από ασφάλεια και θέλουν να γνωρίζουν ποιος θα τα φροντίζει στο μέλλον (Monroe, 2005).

Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τους Ellis & Granger (2002), τα περισσότερα παιδιά δε δέχονται κάποια ειδική επαγγελματική υποστήριξη, αλλά βρίσκουν ανακούφιση με άλλους τρόπους προκειμένου να ξεφύγουν από καταστάσεις πόνου.

2.3. Στήριξη από το σχολείο

Η οικογένεια πέρα από τη στήριξη που παρέχει στο παιδί σε περίπτωση απώλειας, σημαντικό είναι να συνεργάζεται και με το σχολείο, προκειμένου να υπάρξει καλύτερη και ολόπλευρη στήριξη του παιδιού. Η Goldman (2000) υποστηρίζει ότι το σχολείο θα πρέπει να αντιμετωπίζει τα παιδιά που θρηνούν ως άτομα που βρίσκονται σε κίνδυνο.

Καθώς το παιδί περνά σημαντικό μέρος του χρόνου του στο σχολείο, με αποτέλεσμα να το θεωρεί συχνά δεύτερο σπίτι του, η δημιουργία κλίματος ασφαλούς εξωτερίκευσης των συναισθημάτων του αποτελεί σημαντική παράμετρο για την αντιμετώπιση της κατάστασης που βιώνει. Οι απορίες που προκύπτουν σε σχέση με τη ζωή και το θάνατο, μπορούν να λυθούν και να δοθούν ειλικρινείς εξηγήσεις για τον

τρόπο θανάτου του εκλιπόντα και γενικά για το συμβάν και για το τι πρόκειται να ακολουθηθεί (Θάνου & Νικολακοπούλου, 2006).

Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι ενημερωμένοι για το συμβάν και να εντοπίζουν συμπτώματα που είναι χαρακτηριστικά αυτής της κατάστασης, όπως η ανησυχία και η έλλειψη προσοχής μέσα στην τάξη. Εξαιτίας της αποδιοργάνωσης που επικρατεί στο σπίτι, το παιδί ενδέχεται να απουσιάζει ή να παραμελεί τις εργασίες του.

Η σχολική ζωή με την προβλέψιμη καθημερινότητά της αποδεικνύεται συνήθως χρήσιμη, καθ' όσον προσφέρει σταθερότητα κι ασφάλεια, και υποχρεώνει το παιδί να ασχοληθεί με συγκεκριμένες δραστηριότητες, που αποσπούν την προσοχή του (Herbert, 2004). Επιπλέον σημαντικό είναι και οι υπόλοιποι γονείς να γνωρίζουν ότι το παιδί περνά περίοδο πένθους, όπου αυτό είναι εφικτό, για να αποφευχθούν τυχόν σχολιασμοί μπροστά του. (Baum, 2003).

Επίσης, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι κοντά στο παιδί, χωρίς όμως να το υπερπροστατεύει ή να προσπαθεί να υποκαταστήσει το γονιό που έφυγε. Λειτουργώντας ως ακροατής, ο δάσκαλος μπορεί να προφέρει στο παιδί μια σταθερή σχέση, μέσα στην οποία το παιδί να νιώθει ότι το ακούν και το υποστηρίζουν. Η παροχή υποστηρικτικού πλαισίου βοηθά το παιδί να αναγνωρίσει την απώλεια, να θρηνησει, να της δώσει νόημα και να την εντάξει στη ζωή του (Παπαδάτου, 2005). Τα δάκρυα ανακουφίζουν τον πόνο και αυτό ο δάσκαλος πρέπει να το μεταδώσει στα παιδιά (Haggard, 2005).

Ως εκ τούτου, μέσα στο σχολικό περιβάλλον το παιδί θα πρέπει να μπορεί να εκφράζεσαι δίχως ντροπή ή δισταγμό και ο εκπαιδευτικός να το διευκολύνει και μέσω σχεδίων εργασίας, τα οποία ωστόσο θα ήταν καλό να δίνονται καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, ώστε το παιδί αν βρεθεί σ' αυτή τη θέση να μπορεί να το αντιμετωπίσει με πιο ψύχραιμο τρόπο. Ωστόσο, πανελλαδική έρευνα που διεξήχθη το 2003 (Μεταλληνού και συν. 2004) κατέδειξε την έλλειψη οργανωμένου προγράμματος παρέμβασης εκ μέρους του ελληνικού σχολείου, που να παρέχει κατάλληλες κατευθύνσεις για τη στήριξη του άρρωστου μαθητή ή του μαθητή που θρηνεί. Δυστυχώς, η ψυχολογική στήριξη αυτών των μαθητών εξαρτάται αποκλειστικά από την ευαισθησία κάθε εκπαιδευτικού (Χατζηνικολάου, 2014).

Κατόπιν αυτών, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να συζητά με τους μαθητές σχετικά με οποιαδήποτε απώλεια, όντας προσεχτικός λόγω της μικρής ηλικίας και των παρερμηνειών που ενδεχομένως να προκύψουν, καθώς τα παιδιά δυσκολεύονται να

κατανοήσουν την οριστικότητα, την καθολικότητα, το αναπόφευκτο και το αμετάκλητο του θανάτου» (Καμπέρη, 2005).

Επιπλέον, θα πρέπει να τους παροτρύνει να εκφραστούν μέσα από τη ζωγραφική, η οποία λειτουργεί ως βασική μέθοδος θεραπευτικών, αλλά και προληπτικών προγραμμάτων παρέμβασης (Θάνου & Νικολακοπούλου, 2006, Neimeyer et al. 2010). Στόχος της παιδαγωγικής παρέμβασης θα πρέπει να είναι η διευκόλυνση της κατανόησης της έννοιας του θανάτου, η έκφραση συναισθημάτων και γενικότερα η εξοικείωση των παιδιών με απώλειες που αποτελούν μέρος της ζωής (Καμπέρη, 2005).

Καθώς η απώλεια υπάρχει στη ζωή όλων των παιδιών, το σχολείο μπορεί να προσαρμόσει τις θεματικές που διδάσκονται γύρω από αυτή την ενότητα, τροποποιώντας αντίστοιχα το πρόγραμμα δραστηριοτήτων π.χ. μέσω της ομάδας, της ζωγραφικής, με δραματοποίηση κτλ.

Ένα άλλο μέσο προσέγγισης, εισαγωγής στο θέμα της απώλειας, καθώς και θεραπευτικό μέσο διαχείρισης του πένθους είναι τα βιβλία με παραμύθια που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και πραγματεύονται την ιδέα του θανάτου και της απώλειας μέσα από οικείες εικόνες. Μέσω των συγγραμμάτων αυτών το παιδί εξοικειώνεται με την έννοια του θανάτου και ταυτίζεται με τους ήρωες που πενθούν, ενώ μέσω της ιστορίας ανακαλύπτουν τρόπους διαχείρισης του πόνου και αντλούν αισιοδοξία.

Ωστόσο, το βιβλίο μπορεί να λειτουργήσει βοηθητικά, εφόσον είναι αντίστοιχου επιπέδου και είδους (π.χ. μια ιστορία χωρίς εικόνες δε βοηθά ιδιαίτερα ένα παιδί προσχολικής ηλικίας, όπως κι ένα βιβλίο που αναφέρεται στη διαδικασία του πένθους μέσα από έθιμα και δρώμενα ξένα προς την οικογενειακή κουλτούρα του παιδιού) (Stevenson, 2006).

Επίσης, το παιχνίδι που λειτουργεί ως εκφραστικό, θεραπευτικό και διαγνωστικό μέσο, μπορεί να βοηθηθεί το παιδί να παρουσιάσει το πόνο του και τη στάση του απέναντι στο θάνατο με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών, οι οποίοι είναι σημαντικό να ακούν χωρίς να παρεμβαίνουν στα συναισθήματα και τον τρόπο έκφρασης των παιδιών (Haggard, 2005).

ΥΠΟΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

2.1. Το πένθος στη λογοτεχνία

Γεγονότα που γενικότερα σχετίζονται με το θάνατο, την απώλεια και τη διαχείριση του πένθους είναι αρκετά δύσκολο να γίνουν αποδεκτά σε ενήλικες πόσο μάλλον σε παιδιά μικρής ηλικίας, καθώς δεν έχουν ακόμη εξοικειωθεί με τις σχετικές αυτές έννοιες. Η απώλεια είναι η γενικότερη έννοια ή διαφορετικά το αποτέλεσμα των υπόλοιπων και προκαλείται από την στέρηση που έρχεται σαν απόρροια του χαμού ενός προσώπου, αντικειμένου, κατοικίδιου ή μίας δυσάρεστης κατάστασης, όπως είναι για παράδειγμα ένα διαζύγιο (Worden, 1996).

Η κατάσταση που έπεται της απώλειας είναι το πένθος, το οποίο εμπεριέχει δυσάρεστα συναισθήματα και την έκφραση αυτών και παράλληλα τις εξωτερικές ενέργειες που συμβαίνουν στο άτομο που το βιώνει. Παράλληλα με την κατάσταση του πένθους συμβαίνουν και εξωγενείς ενέργειες από το περιβάλλον, όπως είναι η σύσφιξη σχέσεων ή η εγκατάλειψη από άτομα του περίγυρου. Οπότε συμβαίνει μία γενική αλληλεπίδραση του ατόμου που πενθεί με το ολικό περιβάλλον του.

Αν η κατάσταση αυτή είναι δύσκολη και επίπονη για έναν ενήλικα, για ένα παιδί είναι αβάσταχτη και βάνουση. Έτσι, αρκετοί ενήλικες νιώθουν την ευθύνη να προστατεύσουν και να βοηθήσουν ένα παιδί που βρίσκεται σε πένθος. Τα παιδιά δεν έχουν τη γνώση και τις εμπειρίες ώστε να διαχειριστούν μία τέτοια κατάσταση και αυτός είναι και ο λόγος όπου το περιβάλλον μπορεί να παίξει σπουδαίο ρόλο (Monroe, 2013).

Το πολυδιάστατο ζήτημα του πένθους και της απώλειας έχει απασχολήσει ανά τους αιώνες τις τέχνες, όπως τη ζωγραφική, τη μουσική, τη λογοτεχνία. Οι τέχνες διαθέτουν τα μέσα και τον τρόπο να προσεγγίζουν τέτοιου είδους ευαίσθητα ζητήματα και να τα παρουσιάσουν στο εκάστοτε «κοινό» για να συμβουλευούν, να διδάσκουν και να προετοιμάζουν διάφορες καταστάσεις σε περίπτωση που προκύψουν (Γκίβαλου, 1997). Όπως λέγεται και από τον Θέμελη (1949) *«η λογοτεχνία μπορεί να πει κανείς ότι δεν διδάσκει όταν διδάσκει και διδάσκει όταν δεν διδάσκει, όσο και αν αυτό φαίνεται παράδοξο. Αν ένα λογοτέχνημα έχει σαφή και ρητό διδακτικό σκοπό, υποτάσσει πρόδηλα την καλλιτεχνική αυτοτέλεια στη παιδαγωγική σκοπιμότητα και από αυτοσκοπός γίνεται μέσον, το αποτέλεσμα βγαίνει στο αντίθετο»*.

Μία σύντομη ανασκόπηση στη σύγχρονη βιβλιογραφία αρκεί για να καταλάβει κανείς ότι αρκετοί συγγραφείς και λογοτέχνες έχουν καταπιαστεί με το θέμα του πένθους, της απώλειας, του αποχωρισμού επιχειρώντας να το καταστήσουν οικείο

στο αναγνωστικό κοινό. Στην παρούσα εργασία θα γίνει λόγος για τέτοιου είδους λογοτεχνικά εγχειρήματα και θα αναφερθούν σύγχρονα έργα με αυτό το περιεχόμενο, όπως αυτά εντοπίστηκαν από τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Έχει δοθεί βαρύτητα στα λογοτεχνικά κείμενα με αναφορά στο πένθος για παιδιά που βρίσκονται σε σχολική ηλικία και έως 12 ετών.

2.2. Η θέση της λογοτεχνίας στη διαχείριση του πένθους

Στη διαδικασία διαχείρισης του πένθους σε παιδιά ηλικίας 4 έως 12 ετών κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η λογοτεχνία, καθώς έχουν γραφεί πληθώρα βιβλίων που να προσεγγίζουν με ευαισθησία το θάνατο (Wass & Shaak, 2013). Οι συγγραφείς που μελετούν και γράφουν για το θάνατο, την απώλεια και το πένθος αυξάνονται διαρκώς, καθιστώντας με τον τρόπο αυτό πιο εύκολη τη προσέγγιση του ζητήματος από τα παιδιά. Μέσω της λογοτεχνίας, τα παιδιά αντιλαμβάνονται πως ο θάνατος είναι μία φυσική κατάσταση και ο κάθε άνθρωπος τη βιώνει διαφορετικά. Αντιλαμβάνονται, επίσης, ότι είναι φυσικό να βιώνουν τον πόνο και βλέπουν ότι υπάρχουν διάφοροι τρόποι έκφρασης και διαχείρισης των σχετικών συναισθημάτων (Πολίτης, 2018).

Ένα από τα πλεονεκτήματα της λογοτεχνίας είναι ότι καταφέρνει να μεταδώσει τα συναισθήματα του πένθους με ρεαλισμό, όπως ακριβώς πρέπει και σύμφωνα με το αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών και των εφήβων (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008). Ταυτίζονται με τους χαρακτήρες, αποδέχονται τα συναισθήματα αυτών και αντιλαμβάνονται, μέσω των διάφορων αφηγηματικών τεχνικών, ότι ο θάνατος είναι μία κατάσταση την οποία πρέπει να αποδεχτούν και να διαχειριστούν (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008).

Συχνά μπροστά στο θέμα του θανάτου γονείς και εκπαιδευτικοί επιλέγουν να σιωπούν, πιστεύοντας λανθασμένα ότι η σιωπή καταργεί τη συνειδητοποίηση ενός οδυνηρού γεγονότος (Παπαδάτου, 1999, Baum, 2003). Τα παιδιά ωστόσο, αντιλαμβάνονται τι συμβαίνει γύρω τους σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο νομίζουν οι ενήλικες.

Εντούτοις, πολλοί εκπαιδευτικοί εγείρουν ενστάσεις σχετικά με την καταλληλότητα της έννοιας του θανάτου για συζήτηση στην τάξη, καθώς δεν αισθάνονται άνετα όταν συζητούν το θέμα, ενώ επίσης θεωρούν πως τα παιδιά είναι πολύ μικρά για να ασχολούνται με τέτοια ζητήματα, κάτι που ήδη αποτελεί αντικείμενο μελέτης της σύγχρονης λογοτεχνίας.

Το παιδικό βιβλίο θεωρείται πλέον μέσο για την εξοικείωση με το θέμα του θανάτου και η λογοτεχνία είναι ένας από τους προσφορότερους τρόπους παρουσίασης του θέματος μέσα στη σχολική τάξη, καθώς προσφέρει πολλές ευκαιρίες στα παιδιά να εξερευνήσουν την έννοια του θανάτου και το τι σημαίνει γι' αυτά (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2012). Επιπλέον, δίνει τη δυνατότητα στους δασκάλους να ανταποκριθούν στις ανάγκες των παιδιών, σ' ένα πλαίσιο προληπτικό, παρά επανορθωτικό, προετοιμάζοντάς τα να αντιμετωπίσουν τον θάνατο καθώς θα μεγαλώνουν (Klingman & Ayalon, 1980).

Η επίδραση της παιδικής λογοτεχνίας στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού θεωρείται αναμφισβήτητη. Τα λογοτεχνικά έργα, με τις ιδέες, τις ηθικές αξίες και τις σχέσεις των ηρώων που προβάλλουν, συντελούν στην ηθική και συναισθηματική ωρίμανση του αναπτυσσόμενου ατόμου, καθώς και στην κοινωνικοποίησή του (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008).

Η Michelle Voyelle (Levasseur, 2002) υποστηρίζει ότι η σύγχρονη εποχή, με το τέλος του 18ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από την κατακόρυφη αύξηση ενός λογοτεχνικού λόγου για το θάνατο, ο οποίος μέσα από πολλαπλές μορφές και κυρίως μέσα από τα σημερινά μέσα μαζικής ενημέρωσης, μεταβάλλει άρδην τα παραδοσιακά πλαίσια μέσα από τα οποία εκφράστηκε μέχρι τότε το συλλογικό φαντασιακό.

Ειδικότερα, στο περιεχόμενο των παραμυθιών τα αντικείμενα της πραγματικής ζωής συνυπάρχουν με υπερφυσικά, με αποτέλεσμα τα παιδιά να μπορούν να αντιμετωπίσουν καθημερινές καταστάσεις μέσα από τη φαντασία, που τους προσφέρει συχνά την αίσθηση της δύναμης και του ανίκητου. Οι εικονογραφημένες ιστορίες εμπεριέχουν έντονα το στοιχείο του ρεαλισμού, καθώς απεικονίζουν πραγματικές σκηνές της καθημερινής ζωής του παιδιού και των ενηλίκων (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008).

Ωστόσο, τα παραμύθια δεν είναι απλές ιστορίες, αλλά διδασκαλίες, μέσω των οποίων οι άνθρωποι μαθαίνουν και για τις θολές και για τις ξεχωριστές πλευρές της ζωής. Τα παραμύθια καθοδηγούν και εμπνέουν, όχι μόνο με την ηθική και την αυταπάρνηση, τα οποία είναι σημαντικά χαρακτηριστικά της δομής τους, αλλά με την ίδια την εσωτερική έννοια της ζωής που αναδίδουν. Ακόμη δίνεται στα παιδιά η ευκαιρία να αναπαραστήσουν εσωτερικές συγκρούσεις, να εμπλακούν σε καταστάσεις που αφορούν την επίλυση προβλημάτων, καθώς και να γνωρίσουν τρόπους επίλυσης αυτών των συγκρούσεων ή προβλημάτων, αλλά και να πειραματιστούν με νέους τρόπους αντιμετώπισης των δυσκολιών τους.

Επιπλέον, παλαιότερα οι ιστορίες που άκουγαν τα παιδιά αναφέρονταν βέβαια σε θανάτους, αλλά το ίδιο το γεγονός υποβιβάζοταν καθώς, από τη μια, στα παραμύθια ο θάνατος έπαιρνε έντονη ηθική διάσταση και τη μορφή δίκαιης τιμωρίας και, από την άλλη, ο θάνατος των ηρώων των παραμυθιών στερούνταν την οριστικότητα του τετελεσμένου (Γιαννικοπούλου, 2005). Πλέον, στο σύγχρονο εικονογραφημένο βιβλίο οι θάνατοι είναι ήρεμοι και αφορούν συνήθως ηλικιωμένους ανθρώπους ή όσους παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στη ζωή των παιδιών, ενώ συχνά προβάλλονται ως φυσική κατάληξη μιας καταξιωμένης πορείας. Συνήθως παρουσιάζεται ο θάνατος του παππού ή της γιαγιάς, πρόσωπα που ενώ διατηρούν σχέσεις ιδιαίτερα πολύτιμες με τα μικρά τους εγγόνια, εντούτοις δεν έχουν επιφορτιστεί με τη βασική ευθύνη της ανατροφής τους (Γιαννικοπούλου, 2005).

Τα τελευταία χρόνια λοιπόν παρατηρείται αύξηση των βιβλίων και ιδιαίτερα των παραμυθιών που πραγματεύονται την αποδοχή του θανάτου, καθώς και τα συναισθήματα που ακολουθούν το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, στα πλαίσια της άποψης ότι η λογοτεχνία συμβάλλει στην πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Κατά κύριο λόγο οι συγγραφείς επιλέγουν να παρουσιάσουν τον θάνατο ως φυσικό και αναπόφευκτο φαινόμενο (Γιαννικοπούλου, 2005). Το σκεπτικό της χρήσης της λογοτεχνίας ως εργαλείο στην εκπαίδευση σχετικά με το θάνατο, είναι ότι όταν τα παιδιά διαβάζουν, φέρνουν στην αναγνωστική εμπειρία τις δικές τους ανάγκες και προβλήματα (Klingman & Ayalon,, 1980).

Γενικότερα, οι εικονογραφημένες μικρές ιστορίες ενισχύουν την πιθανότητα αφομοίωσης και ενσωμάτωσης στο κείμενο θεμάτων αξιών, συμπεριφοράς, κλπ. (Baum, 2003). Για το λόγο αυτό λειτουργούν καθυστερημένα για το παιδί, αφού μέσα από αυτές τις «ιστορίες - καθρέφτη» το παιδί μπορεί να ξαναβρεί την αντανάκλαση του εαυτού του, αυτό που ζει και αισθάνεται, επιτρέποντάς του να συγκρίνει την περιγραφόμενη στο βιβλίο πραγματικότητα με τη δική του (Αναγνωστοπούλου και συν. 2007).

Επιπλέον, στα περισσότερα σχεδόν βιβλία υπάρχει η τάση να χρησιμοποιείται ένα λεξιλόγιο ρεαλιστικό, χωρίς να ωραιοποιείται το γεγονός του θανάτου, κάτι που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η σύγχρονη αντίληψη των βιβλίων για παιδιά, που αναφέρονται στο θάνατο, είναι να προσπαθούν να εξοικειώσουν το παιδί μαζί του, χωρίς όμως να καταφεύγουν σε υπεκφυγές και άσκοπες ωραιοποιήσεις (Ντολατζα, 2008).

Τέλος, όπως έγινε κατανοητό από την περιγραφική ανάλυση που έγινε μέσω της βοήθειας των κειμένων, των βιβλίων και των μελετών που έχουν γίνει, ο θάνατος και το πένθος μαζί με την απώλεια, αποτελούν πρωταρχική επιλογή ως θεματικό άξονα για την παιδική λογοτεχνία, όσο κι αν αυτό φαίνεται στον μέσο άνθρωπο περίεργο και κατακριτέο. Οι παραπάνω μελέτες συμφωνούν ως προς το θέμα ότι τα παιδιά θα πρέπει να έρχονται από μικρά σε επαφή με δυσάρεστα γεγονότα για να μπορούν να βρουν λύσεις όταν έρθουν κι εκείνα σε παρόμοια θέση. Θα πρέπει να μάθουν και να αναπτύξουν μηχανισμούς προκειμένου να υπερπηδούν κάθε εμπόδιο που πρόκειται να συναντήσουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Πριν προβούμε στην καταγραφή των δικών μας συμπερασμάτων αναφορικά με το θέμα, θα καταθέσουμε ενδεικτικά έργα ανάλογης θεματολογίας, τα οποία έχουν μέχρι σήμερα γραφεί σχετικά με το ίδιο θέμα.

Ο θάνατος, η απώλεια και το πένθος συνιστούν, εν γένει, καταστάσεις ιδιαίτερα δύσκολες στην διαχείριση και την αποδοχή τους από την πλειονότητα των ανθρώπων και, κατά κανόνα, συνοδεύονται από δυσάρεστα συναισθήματα. Διάφορες τέχνες, όπως ζωγραφική, η ποίηση και η λογοτεχνία έχουν εμπνευστεί από τα θέματα αυτά. Ειδικότερα, αρκετοί καλλιτέχνες και λογοτέχνες αξιοποιούν συγκεκριμένα μοτίβα θανατολογίας στο έργο τους, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη της επιχειρηματολογίας, των θέσεων και των καλλιτεχνικών τους ανησυχιών.

Μία εμπειριστατωμένη έρευνα και ανασκόπηση στη νεότερη και σύγχρονη βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι έχουν γραφεί αρκετά κείμενα, αρκετές πτυχιακές και μεταπτυχιακές εργασίες, καθώς και άρθρα ή βιβλία με το εν λόγω περιεχόμενο. Η προσπάθεια αυτή που γίνεται τα τελευταία χρόνια μπορεί να επεξηγηθεί με πολλούς τρόπους, ώστε να διαφανεί ο βαθύτερος λόγος της ενασχόλησης με το συγκεκριμένο γεγονός. Ίσως, η ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα αφορά την προσπάθεια των ανθρώπων να πατάξουν τους φόβους τους, να εξιδανικεύσουν το θέμα του θανάτου, να αποπειραθούν να το αποδαιμονοποιήσουν.

Έτσι, η συγκεκριμένη εργασία θα στηριχθεί σε μελέτες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια και θα ακολουθήσει επιλεκτική αναφορά σε κάποιες από τις σημαντικότερες μελέτες της σύγχρονης βιβλιογραφίας που εστιάζουν στο βίωμα του πένθους από παιδιά, που βρίσκονται σε σχολική ακόμη ηλικία, δηλαδή έως 12 ετών.

Μία διπλωματική εργασία που έχει ξεχωρίσει είναι εκείνη που έχει γραφεί από τη Γρηγοριάδου Ευμορφία, με τίτλο «Η θεολογική θεώρηση του θανάτου και η αναφορά του στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία: Προσεγγίσεις σε μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού», η οποία δημοσιεύτηκε το Μάιο του 2021. Αποτελεί μία αρκετά μεγάλη και επεξηγηματική εργασία, η οποία έχει ως στόχο να παρουσιάσει έντεκα στον αριθμό κείμενα με βασικό άξονα το θάνατο και τη μετέπειτα κατάσταση του πένθους. Η ανάλυση αυτή ξεκινά στο έβδομο κεφάλαιο, όπου γίνεται η παρουσίαση των κειμένων σχολαστικά και με διδακτικό τόνο για τη έννοια του πένθους σε παιδιά κάτω των 12 ετών (Γρηγοριάδου, 2021).

Επίσης, όπως αναφέρεται και από την ίδια, το εγχείρημα της εργασίας αυτής στηρίχθηκε πάνω στα στερεότυπα που έχουν δημιουργηθεί αναφορικά με τον θάνατο και το πένθος και συνάμα στην απουσία της εκπαιδευτικής στήριξης, ώστε τα παιδιά να μπορούν να ενταχθούν στην κοινωνία και στα «προβλήματα» που βιώνουν οι άνθρωποι μέσα σε αυτούς. Πολλές φορές οι ενήλικες αποκρύπτουν καταστάσεις με τέτοιου είδους δυσάρεστα γεγονότα, ώστε να προστατεύσουν τα παιδιά, καταλήγοντας στη δημιουργία άλλων προβλημάτων από αυτών που προσπαθούν να αποφύγουν. Τα παιδιά όμως μόνο μέσα από την αλήθεια και τη διαχείρισή της μπορούν να εξηγήσουν κάθε τι που συμβαίνει γύρω τους. Η προσέγγιση αυτή θεωρούμε ότι είναι παιδαγωγικά καταλληλότερη και αποτελεί τη θεωρητική βάση για ό,τι πρόκειται να αναλυθεί στη συνέχεια (Βενετσάνος & Καραγιάννη, 2015).

Ακολουθεί ακόμη μία μελέτη που ξεχωρίζει και αξίζει να αναφερθεί και είναι η διπλωματική εργασία με τίτλο: «Η λογοτεχνική αναπαράσταση «δύσκολων θεμάτων» στην Παιδική Λογοτεχνία», της Πηνελόπης Ταχτσίδου η οποία δημοσιεύτηκε το 2020. Η κα Ταχτσίδου στην μεταπτυχιακή της εργασία κάνει λόγο για τη μαζική έκδοση λογοτεχνικών κειμένων με θέματα περισσότερο ευαίσθητα και δύσκολα στην προσέγγισή τους στις μέρες μας σε σύγκριση με αρκετά χρόνια πριν που θεωρούνταν στερεότυπα. (Wass, Shaak, 2013). Μέσα στα θέματα αυτά βρίσκεται ο θάνατος αλλά και το πένθος, τα οποία φυσικά συναντάμε στην ζωή και την καθημερινότητα και θα πρέπει η κοινωνία και ειδικότερα το αναγνωστικό κοινό να ενημερώνεται και να φεύγει από το «σκοτάδι» της άγνοιας λόγω του φόβου (Ταχτσίδου, 2020).

Όπως είναι λογικό έτσι και μέσα από την εργασία προκύπτει ότι το κοινό μέσα από το κείμενο που διαβάζει ταυτίζεται με τον ήρωα και την κατάσταση που βιώνει και παίρνει ενίοτε κάποιες απαντήσεις για θέματα που το ταλανίζουν (Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008). Τέτοιο περιεχόμενο έχουν συγκεκριμένα μυθιστορήματα και στην συγκεκριμένη περίπτωση η εργασία ασχολείται με τα εφηβικά που κινούνται γύρω από ευαίσθητου περιεχομένου ζητήματα και προσπαθεί να κάνει μία αναπαράσταση των ζητημάτων αυτών στο κομμάτι της λογοτεχνίας. Τα μυθιστορήματα που εξετάζει για το θέμα του πένθους και του θανάτου είναι το *Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία;* της Άντρη Αντωνίου (Ταχτσίδου, 2020).

Ένα ακόμη παράδειγμα της ενασχόλησης με το θέμα του θανάτου και του πένθους, αποτελεί ένα άρθρο, της Ελένης Ντόλατζα που δημοσιεύτηκε το Μάρτιο του 2008 με τίτλο «Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά

προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας». Στόχος είναι να φανούν, μέσα από παραδείγματα παιδικών βιβλίων λογοτεχνίας, οι βαθύτερες αντιδράσεις που εμφανίζονται ως μηχανισμοί άμυνας όταν ένα άτομο πενθεί και έχει βιώσει το γεγονός του θανάτου. Η συγκεκριμένη προσπάθεια δίνει βαρύτητα στις αντιδράσεις μετά από ένα τέτοιο γεγονός, ώστε να γίνει φανερό πως εξελίσσονται μπρος στα μάτια του κοινού που επιτελεί την ανάγνωση. Από τη διαδικασία αυτή ίσως ο αναγνώστης βρει λύσεις, απαντήσεις για τα δικά του προβλήματα και νιώσει ανακούφιση και κάθαρση αφού συνειδητοποιήσει ότι είναι γεγονότα που συμβαίνουν σε όλους τους ανθρώπους μέσα στην κοινωνία που ζούμε (Ντόλατζα, 2008).

Αναφέρεται η ίδια αντίληψη που έχει ήδη αναφερθεί, δηλαδή ότι αποφεύγεται στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας να παρουσιάζονται δυσάρεστα γεγονότα, όπως είναι ο θάνατος. Συμβαίνει μάλιστα συχνά, τέτοια θέματα να αποφεύγονται από τους συγγραφείς, διότι υπάρχει ο κίνδυνος της αποστροφής του αναγνωστικού τους κοινού (Μπαρτζής, 2002). Ειδικότερα, όταν το κοινό αποτελείται από παιδιά, τότε τα θέματα μετατρέπονται χωρίς σκέψη σε περισσότερο αισιόδοξα, χαρούμενα και ευχάριστα, ώστε να προσφέρουν την ανάλογη ψυχαγωγία. Όμως γίνεται και λόγος για την σταθερή αύξηση που συμβαίνει μετά τον 18^ο αιώνα σχετικά με θέματα που σχετίζονται με το θάνατο με σκοπό την υπενθύμιση ακόμη και στα παιδιά ότι η ύπαρξη του ανθρώπου δεν είναι αιώνια και κάποτε έρχεται το τέλος της, όπως είναι φυσικό (Levasseur, 2002).

Σύνηθες γεγονός, όπως αναφέρεται και στο άρθρο είναι ο θάνατος να βρίσκει κάποιο αρκετά ηλικιωμένο άτομο, γεγονός που αποτελεί και τη φυσιολογική εξέλιξη της κατάστασής του. Ο θάνατος στο εκάστοτε άτομο είναι ήρεμος και παρουσιάζεται σαν κάτι απαραίτητο να συμβεί, ώστε να απαλλαχτεί από τα βάσανά του και την κούραση των γερατειών. Παράλληλα, δεν υπάρχουν συχνά θάνατοι όπου να αφορούν στους γονείς των παιδιών, γεγονός που θα ήταν αναπόφευκτα ανυπόφορο και επώδυνο. (Γιαννικοπούλου, 2005).

Μια άλλη σχετική μελέτη, είναι η Πτυχιακή Εργασία των Μπάχα Μαρία και Γκουγκούδη Ελισσάβητ που ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2018 με τίτλο «Γεγονότα ζωής και εικονογραφημένη παιδική λογοτεχνία για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας: Η περίπτωση του θανάτου και του διαζυγίου». Βασικός προβληματισμός στη συγκεκριμένη εργασία είναι η ανεύρεση των απεικονίσεων και συμπεριφορών που προκύπτουν από έναν θάνατο ή ένα διαζύγιο, καθώς και αυτό είναι

μία είδους απώλεια σε λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας (Μπάχα & Γκουγκούδη, 2018).

Η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία διαρθρώνεται σε δύο επιμέρους μέρη, το θεωρητικό και επεξηγηματικό από την οπτική γωνία της ψυχολογίας και από εκείνη της λογοτεχνίας μέσα στους αιώνες. Αυτή η διαδικασία πραγματοποιήθηκε επιτυχώς με την μελέτη που έγινε δέκα παιδικών βιβλίων, βασισμένων στο θέμα που εξετάστηκε. Ένα κοινό συμπέρασμα, το οποίο εμφανίζεται και σε αυτή την εργασία είναι ο ρεαλιστικός τρόπος των δυσάρεστων γεγονότων που μας προκαλούν θλίψη και πόνο. Όμως αυτός είναι και ο μοναδικός τρόπος όπου ένα παιδί θα μπορέσει να επιβιώσει στην κοινωνία και να διαχειριστεί οτιδήποτε κακό πρόκειται να συμβεί (Μπάχα & Γκουγκούδη, 2018).

Ακόμη μία ενδιαφέρουσα πτυχιακή εργασία σχετική με το θέμα του θανάτου στη παιδική λογοτεχνία είναι αυτή της Γιαννακοπούλου Μαρίας, η οποία ολοκληρώθηκε και δημοσιεύτηκε το 2016, όταν η εκπαιδευτική φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας με τον τίτλο «Η Διαδικασία του Πένθους σε Κείμενα της Παιδικής Λογοτεχνίας» (Γιαννακοπούλου, 2016).

Η πτυχιακή τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης στη ζωή ενός νέου ατόμου που πρόκειται να εισέλθει στην κοινωνία και στον πραγματικό κόσμο (Κατσανούλη, 2002). Η συγκεκριμένη πτυχιακή προσθέτει ένα νέο στοιχείο, το οποίο δεν έχουμε συναντήσει ως τώρα στα υπόλοιπα κείμενα με την αναφορά που γίνεται στην σημασία της παιδικής λογοτεχνίας στον τομέα της εκπαίδευσης. Λέγεται ότι ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να εντάξει την παιδική λογοτεχνία ήδη κατά τη διάρκεια του νηπιαγωγείου, ώστε να αναπτύξει από μικρή ηλικία το παιδί διάφορες πτυχές του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του. Ειδικά στην ηλικία που βρίσκονται τα παιδιά πηγαίνοντας νηπιαγωγείο μπορούν να διαμορφωθούν πιο εύκολα και να υιοθετήσουν όλα τα θετικά στοιχεία που προσφέρει η λογοτεχνία (Τσιλιμένη, 2007b).

Μια άλλη σχετική με το θέμα μας μελέτη, είναι αυτή της Έφης Πέτκου που δημοσιεύτηκε το 2008 με τίτλο «Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία» που αναλύει για ποιον λόγο γίνεται η επιλογή του θανάτου ως θέμα στην παιδική λογοτεχνία αλλά και με ποιον τρόπο αναπαρίσταται η κατάσταση και το γεγονός του θανάτου, ώστε να μπορεί να γίνει αντιληπτός από ένα μικρό παιδί. Υποστηρίζεται ότι ο λόγος που ο θάνατος αποτελεί θεματική της λογοτεχνίας και πιο ειδικά της παιδικής είναι για να παρουσιαστούν οι τρόποι να γίνει πιο διαχειρίσιμος στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων όσο και αν επιθυμούν και αρνούνται την «ύπαρξή» του. Έτσι, από αρκετούς

έχει υποστηριχθεί ότι η θεματική του θανάτου και του πένθους είναι αναγκαία αφού εν τέλει αποφέρει μόνο θετικά στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως όπλα για το άτομο (Garret, 1993).

Στόχος της ένταξης του θανάτου στην παιδική λογοτεχνία κατά το συγκεκριμένο άρθρο είναι η προτροπή και η προσπάθεια των παιδιών και των εφήβων να ωριμάσουν και να εξελιχθούν με έναν πιο ευχάριστο τρόπο και από την ψυχαγωγία που προσφέρει ένα λογοτεχνικό βιβλίο. Για άλλους πάλι φάνηκε περίεργο που με την ανάπτυξη της παιδικής λογοτεχνίας εισήχθη ένα τόσο βάνουσο και σκληρό θέμα, με αποτέλεσμα να φέρουν αντίσταση και αντιρρήσεις. Κατά τον 18^ο αιώνα όμως πολλά γνωστά παραμύθια δεν είχαν αίσιο τέλος, αφού υπήρχε διάχυτος ο θάνατος, όπως για παράδειγμα η Μικρή Γοργόνα και η Σταχτοπούτα. Ο θάνατος εδώ περιγράφεται σαν θεία δίκη, σαν την τιμωρία που επέρχεται έναντι του κακού (Πέτκου, 2008).

Τη προσπάθεια που γίνεται για τη συλλογή αναφορών στον θάνατο και το πένθος στη παιδική λογοτεχνία για παιδιά που βρίσκονται σε μικρές ηλικίες έρχεται να συμπληρώσει το βιβλίο της Βαρβάρας Πρεβεζάνου με τίτλο «Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση» που ολοκληρώθηκε το 2011. Αφορμή της συγγραφής του βιβλίου ήταν η δημιουργία ενός συγγράμματος βοηθάει και ενημερώνει τους εκπαιδευτικούς της προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας αναφορικά με την παιδική λογοτεχνία που ασχολείται με τα ζητήματα του θανάτου και του πένθους. Με την ολοκλήρωσή του η συγγραφέας θεωρεί ότι δίνει έναν οδηγό, προκειμένου να μην βρεθούν σε δύσκολη θέση οι εκπαιδευτικοί με τόσο λεπτά θέματα. Κάνει αναφορά σε παιδικά βιβλία που έχουν περιεχόμενο με το θάνατο και με τη βοήθειά τους προσπαθεί να δώσει απάντηση σε διάφορα αναπάντητα και αμφιλεγόμενα ερωτήματα είτε του απλού αναγνωστικού κοινού που δεν διαθέτει παιδιά είτε γονέων. Ποιες πληροφορίες μπορεί να αποκομίσει ένα παιδί από μία ιστορία που αναφέρεται στο θάνατο; Ποιες είναι αυτές οι γνώσεις που θεωρούνται απαραίτητες; Ποιες στάσεις και μηχανισμούς θα πρέπει να αναπτύξουν αλλά και να εξελίξουν τα παιδιά έναντι των δύσκολων αυτών καταστάσεων; Όλη αυτή η προσπάθεια λοιπόν γίνεται για την καθοδήγηση και τη διαχείριση καταστάσεων που δεν μπορούν να αποφευχθούν ούτε από τους ενήλικες αλλά ούτε και από τα παιδιά (Πρεβεζάνου, 2011).

Από τα κείμενα που εξετάστηκαν φάνηκε ότι υπάρχουν ομοιότητες και διαφορές αναφορικά με τις όψεις του θανάτου που προβάλλουν και ως προς την γλώσσα που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν. Η συγγραφέας κατηγοριοποιεί τα βιβλία που πραγματεύονται το ζήτημα του θανάτου σε αυτά που επικεντρώνονται στον θάνατο

ως γεγονός, σε αυτά που εστιάζουν στον τρόπο διαχείρισης του πένθους και σε αυτά που η βασική οπτική είναι η διατήρηση της ανάμνησης και η συνέχιση της ζωής.

Ο διαφορετικός χαρακτήρας των οικείων κειμένων είναι άμεσα συνυφασμένος με το είδος των πληροφοριών σχετικά με τον θάνατο που παρέχονται στον αναγνώστη. Έτσι, όλα τα βιβλία δεν επικεντρώνονται στον θάνατο ως γεγονός και δεν δίνουν λεπτομέρειες για το τελετουργικό των νεκρικών εθίμων. Η πλειοψηφία τους εστιάζει στο πένθος και στη διερεύνηση των αντιδράσεων απέναντι στο θάνατο και στις συνέπειες που έχει ένας θάνατος στη ζωή του ατόμου (Πρεβεζάνου, 2011).

Η ψυχολογική θεώρηση του θανάτου είναι ένα ζήτημα που ενδιαφέρει τους συγγραφείς που συγγράφουν για μικρά παιδιά, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εξετασθέντων βιβλίων αποτυπώνουν τις ψυχολογικές αντιδράσεις που έχουν να κάνουν με την απώλεια. Οι συγγραφείς παρέχουν στα παιδιά πρότυπα – πρωταγωνιστές και ταυτόχρονα προτείνουν στους ενήλικες συναναγνώστες του παιδικού βιβλίου τρόπους αποτελεσματικής διαχείρισης της απώλειας. Δηλαδή, δημιουργούν ήρωες που βιώνουν έντονα τα συναισθήματα της απώλειας και τις αντιδράσεις που είναι αναμενόμενες απέναντι στον θάνατο. Η παρουσίαση των σταδίων του θρήνου είναι έκδηλη στη πλειοψηφία των παιδικών βιβλίων που επικεντρώνονται στο πένθος (Πρεβεζάνου, 2011).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι και η συγγραφέας αυτή διαπιστώνει ότι τα σύγχρονα παιδικά βιβλία συγκλίνουν στην άποψη ότι τα παιδιά θα πρέπει να έρθουν σε επαφή με την πραγματικότητα του θανάτου και στην ανάπτυξη υγιών στάσεων αντιμετώπισής τους. Στις μελετηθείσες ιστορίες, οι συγγραφείς αναλύουν τη σκληρή πραγματικότητα του θανάτου με τρόπο ρεαλιστικό, ευαίσθητο και τρυφερό (Πρεβεζάνου, 2011).

Παράλληλα, η Μπουγιάλα (2020) στη δημοσιευμένη μεταπτυχιακή διπλωματική της εργασία διερευνά τις αναπαραστάσεις της απώλειας του παππού στα παιδικά βιβλία των μικρών παιδιών και μετέπειτα προβαίνει και στη πρόταση μια διδακτικής παρέμβασης δημιουργικής γραφής. Αναλυτικότερα, τα ζητήματα που έθεσε η ερευνήτρια προς διερεύνηση αφορούσαν τον τρόπο οριοθέτησης της απώλειας του παππού στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, τον τρόπο επιλογής του εκάστοτε συγγραφέα να μιλήσει για την απώλεια του παππού στα μικρά παιδιά, τα συναισθήματα τα οποία αναφέρονται στα βιβλία αυτά (τι αισθάνεται το παιδί και τι ο γονέας), τις

αντιλήψεις που προάγει το εκάστοτε εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο, τις αντιλήψεις εκείνες που μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να διαχειριστούν εμπειρίες απώλειες, τις ψυχολογικές αντιδράσεις που προβάλλει το εκάστοτε εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο και με τον τρόπο προβολής αυτών των ψυχολογικών αντιδράσεων (Μπουγιάλα, 2020).

Για την απάντηση όλων αυτών των ερωτημάτων σχεδιάστηκε και έλαβε χώρα μια έρευνα ανάλυσης περιεχομένου δεκαέξι βιβλίων και τα πορίσματα που εξήχθησαν είναι τα ακόλουθα: Ο εκάστοτε συγγραφέας προσεγγίζει με διαφορετικό τρόπο το οικείο ζήτημα. Η χρησιμοποιούμενη γλώσσα στο σύνολο των βιβλίων είναι απλή, η αφήγηση είναι είτε πρωτοπρόσωπη, είτε τριτοπρόσωπη, σε κάποια ο κεντρικός ήρωας είναι ζώο και σε κάποια ανθρώπινη φιγούρα, η πλειοψηφία των βιβλίων εστιάζει στη σχέση αγάπης ανάμεσα στον παππού και στο εγγόνι, υπάρχουν αναφορές στην ασθένεια του παππού και στο πώς το βιώνει ο ίδιος και οι οικείοι του, σε κάποιες περιπτώσεις ο θάνατος παρομοιάζεται με «βαθύ ύπνο» και με «ταξίδι», ο θρήνος τότε συνοδεύεται με κλάμα και τότε με χαρά, λίγες είναι οι περιπτώσεις που υπονοείται η ύπαρξη της ψυχής των νεκρών, λίγα είναι τα βιβλία με ασπρόμαυρη εικονογράφηση, στα πιο πολλά επισημαίνεται η οριστικότητα που διέπει τον θάνατο και τέλος, σχεδόν σε όλα γίνεται ειδική αναφορά στον ρόλο που διαδραματίζουν οι γονείς στην διαχείριση του πένθους (Μπουγιάλα, 2020).

Στην πολύ πρόσφατη έρευνα που διεξήγαγε η Δραγανίδου (2021) στα πλαίσια της πτυχιακής της εργασίας διερευνήθηκαν οι αναπαραστάσεις του θανάτου και του παιδικού καρκίνου στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. Η έρευνα ήταν και πάλι μια ανάλυση περιεχομένου και ο χαρακτήρας της ήταν μικτός, δηλαδή και ποιοτικός και ποσοτικός. Το δείγμα των έξι μελετηθέντων βιβλίων επιλέχθηκε με συγκεκριμένα κριτήρια και το εύρος έκδοσής τους ήταν από το 2007 έως το 2019 (Δραγανίδου, 2021).

Από τα αποτελέσματα της έρευνας φάνηκε ότι το περιεχόμενο των βιβλίων είναι κατανοητό από όλα τα παιδιά και ότι ο θάνατος παρουσιάζεται με τρόπο ρεαλιστικό. Στα μικρά παιδιά δίνεται η ευκαιρία να γνωρίσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα που βιώνουν οι πρωταγωνιστές των βιβλίων και να ταυτιστούν μαζί τους. Γενικότερα, η μελέτη των βιβλίων αυτών συνεισφέρει στην ευρύτερη ευαισθητοποίηση, στην ενημέρωση και στην ενσυναίσθηση των παιδιών, λόγω του ότι

ο θάνατος προσώπων αγαπημένων συνιστά ένα γεγονός το οποίο θα κληθούν μελλοντικά να αντιμετωπίσουν και τα ίδια (Δραγανίδου, 2021).

Σε κάποια βιβλία ο θάνατος παρουσιάζεται ως «ταξίδι» και σε κάποια άλλα, ο θάνατος συνδέεται με τη χριστιανική θρησκεία και με τη μετα θάνατον ζωή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο *«Ο παππούς του Ρόκο»* όπου παρατίθενται λεπτομερώς οι τελετουργίες της ταφής και του μνημόσυνου, τα οποία είναι συνήθειες των ορθόδοξων πιστών (Δραγανίδου, 2021).

Αυτό που διαπιστώνει η ερευνήτρια είναι ότι όσο περνούν τα χρόνια, οι συγγραφείς προσπαθούν να αποτυπώσουν με τρόπο ρεαλιστικό και παραστατικό το γεγονός του θανάτου, έτσι ώστε να συνάδει με την ζωή και με την πραγματικότητα των παιδιών, καθρεπτίζοντας τις σκέψεις και τα συναισθήματα που βιώνουν σε τόσο οδυνηρές καταστάσεις (Δραγανίδου, 2021).

Ακόμη ένα συμπέρασμα που εξήχθη από αυτή την έρευνα είναι ότι ορισμένοι συγγραφείς εστιάζουν ιδιαιτέρως στην αντίληψη της δύναμης που έχει η μνήμη, δηλαδή το ότι ένα αγαπημένο πρόσωπο που πέθανε συνεχίζει να ζει για πάντα μέσα από τις αναμνήσεις των ζωντανών (Δραγανίδου, 2021). Παιδικά βιβλία που να πραγματεύονται το ζήτημα του καρκίνου δεν βρέθηκαν, κατά πάσα πιθανότητα λόγω του ότι ο παιδικός καρκίνος συνιστά ένα ζήτημα που οι Έλληνες συγγραφείς διστάζουν ακόμη να θίξουν και γιατί θεωρούν ότι είναι ένα ζήτημα ακόμη «ακατάλληλο» για τα μικρά παιδιά (Δραγανίδου, 2021).

Το γενικό συμπέρασμα που απορρέει από την έρευνα της Δραγανίδου (2021) είναι ότι παρά το περιορισμένο αριθμό των εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων που εξετάστηκαν, οι συγγραφείς τους ενστερνίζονται τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με το ζήτημα του θανάτου και συνάμα, επιδιώκουν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της σύγχρονης παιδαγωγικής. Εν ολίγοις, φαίνεται ότι τα σύγχρονα παιδικά βιβλία εξακολουθούν να διαιωνίζουν το κοινωνικοποιητικό έργο της παιδικής λογοτεχνίας, δεδομένου ότι οι φανταστικές τους ιστορίες πρόσφορο έδαφος για την εξοικείωση των μικρών με δύσκολα διαχειρίσιμα ζητήματα, όπως είναι ο θάνατος και ο καρκίνος (Δραγανίδου, 2021).

Το έτος 2016, η Δρόσου διεξήγαγε έρευνα με στόχο να διερευνήσει την *«προσέγγιση της έννοιας του θανάτου στην παιδική ηλικία μέσα από την «ανάγνωση» λέξεων και εικόνων στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο «Ένα αστέρι για μένα»*. Μέσα

από την ανάλυση του εν λόγω παραμυθιού, η ερευνήτρια καταλήγει στο ότι η μικρή πρωταγωνίστρια είναι ένας χαρακτήρας «σφαιρικός» και «δυναμικός». Η προσωπικότητά της εξελίσσεται και ωριμάζει μέσα από το πένθος που βιώνει.

Μέσα από το βιβλίο αυτό επιχειρείται να δοθεί μια εξήγηση στο ότι μια σχέση με ένα πρόσωπο που πέθανε δεν έπαυσε, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται μέσα από τις αναμνήσεις (Δρόσου, 2016). Πρόκειται για ένα αισιόδοξο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο, το οποίο επικεντρώνεται στο ότι η ζωή συνεχίζεται με την ελπίδα, καθώς το πένθος δεν αποτελεί μια παγιωμένη κατάσταση και στο ότι τα αρνητικά συναισθήματα σταδιακά αμβλύνονται (Δρόσου, 2016).

Οι ερευνήτριες Νικολακοπούλου και Ζαφειροπούλου (2007) διεξήγαγαν έρευνα με στόχο *«τη καταγραφή και τη σύγκριση της προκαλούμενης συναισθηματικής φόρτισης μετά από αφήγηση έντεχνου ή λαϊκού παραμυθιού με περιεχόμενο το θάνατο ανθρώπου ή ζώου ανάμεσα σε παιδιά αστικών και αγροτικών περιοχών ηλικίας 8 ετών»* (Νικολακοπούλου & Ζαφειροπούλου, 2007). Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 130 μαθητές που φοιτούσαν στη Γ' δημοτικού και προέρχονταν από πρωτοβάθμιες σχολικές μονάδες του νομού Λάρισας.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας φάνηκε ότι η ανάλυση του ζητήματος του θανάτου στα παιδικά παραμύθια αναντίρρητα επηρεάζει συναισθηματικά το σύνολο των παιδιών. Η έκφραση των συναισθημάτων είναι ανομοιόμορφη ανάλογα με το εάν αναλύεται θάνατος ζώου ή προσώπου. Η περιγραφή θανάτου προσφιλούς προσώπου προκαλεί θλίψη και στα παιδιά των αστικών και στα παιδιά των αγροτικών περιοχών. Αντιθέτως, τα παιδιά που προέρχονται από αγροτικές περιοχές είναι εξοικειωμένα με τον θάνατο των ζώων και δεν φορτίζονται έντονα συναισθηματικά, όπως συμβαίνει στα παιδιά των πόλεων (Νικολακοπούλου & Ζαφειροπούλου, 2007).

Το 2020 ο Jaden Jenkins επέλεξε να διερευνήσει το ζήτημα του θανάτου όπως παρουσιάζεται στη παιδική λογοτεχνία, μέσα από δύο συγκεκριμένα βιβλία παιδικής λογοτεχνίας. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα αυτή είναι τα ακόλουθα (Jenkins, 2020): Τα βιβλία *«Charlotte's Web»* και *«Bridge to Terabithia»* διδάσκουν με επιτυχία τα συστατικά του θανάτου και είναι χρήσιμα εργαλεία για την εξοικείωση των παιδιών με τον θάνατο και με την σταδιακή αποδοχή του. Αφηγούνται μια ιστορία αληθινής φιλίας μεταξύ χαρακτήρων που επωφελούνται από την παρέα ο

ένας του άλλου και στο πώς οι υπόλοιποι χαρακτήρες μπορούν να αντιμετωπίσουν τον θάνατο.

Η χρήση του ρεαλισμού σε ένα κείμενο παρέχει στο παιδιά μια πιο άμεση προσέγγιση, καθώς οι μικροί αναγνώστες σταδιακά ωριμάζουν και αντιμετωπίζουν το οικείο θέμα με μια άλλη οπτική, αποκομμένη από τον κόσμο της φαντασίας (Jenkins, 2020). Στα βιβλία αυτά, ο θάνατος περιγράφεται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν τον θάνατο και να θρηνήσουν ακολουθώντας τις ενέργειες του πρωταγωνιστή της ιστορίας. Επιπλέον, αυτά τα κείμενα διδάσκουν στους αναγνώστες τη λεπτότητα της ζωής και το συναισθηματικό κόστος που έχει ένας θάνατος στη ζωή του ατόμου (Jenkins, 2020). Τέλος, η ερευνήτρια αναφέρεται στον ρόλο που διαδραματίζουν οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί στο ζήτημα αυτό, εκφράζοντας τη θέση ότι οι γονείς και οι δάσκαλοι θα πρέπει να αναζητήσουν βιβλία για τα παιδιά τους που να εξετάζουν τον θάνατο από ψυχολογική σκοπιά, διαπιστώνοντας πρωτίστως το επίπεδο ωριμότητας των παιδιών τους και τον βαθμό ψυχικής τους ετοιμότητας για να πραγματευτούν ένα τόσο λεπτό ζήτημα, καθώς ενδέχεται να τα τραυματίσουν ψυχικά (Jenkins, 2020).

Σε μια συναφή έρευνα που σχεδίασαν και ολοκλήρωσαν οι Danielson και Colman (2022), διερευνήθηκε η αποτύπωση του ζητήματος του θανάτου σε εικονοβιβλία που απευθύνονται σε νήπια ηλικίας τριών ετών, καθώς είναι εκείνο το αναπτυξιακό στάδιο που τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν την έννοια του θανάτου. Αναλύθηκαν 74 βιβλία για το θέμα αυτό και το βρέθηκε ότι υπάρχουν ελάχιστες σαφείς αναπαραστάσεις του θανάτου σε βιβλία για νήπια. Όσον αφορά την επιλογή της εξέτασης της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας παιδιών, οι ερευνητές δικαιολογούν την επιλογή τους λέγοντας ότι τα παιδιά από πολύ νωρίς είναι εκτεθειμένα στον θάνατο, θανάτου κάποιου που γνωρίζανε, ή μέσω απεικονίσεων του θανάτου στα μέσα ενημέρωσης.

Παρόλο που οι ενήλικες συχνά αποφεύγουν να συζητούν για το θάνατο με τα παιδιά, τα παιδιά ηλικίας τριών ετών μπορούν να κατανοήσουν την έννοια και να ωφεληθούν από τη συζήτηση με έναν έμπιστο ενήλικα. Ένας τρόπος για να προωθήσετε αυτές τις συζητήσεις είναι μέσα από την ανάγνωση εικονογραφημένων βιβλίων (Danielson & Colman, 2022). Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι τα εξής (Danielson & Colman, 2022): Τα περισσότερα βιβλία είναι γραμμένα με τρόπο που δεν

ευθυγραμμίζεται με τη ρεαλιστική απεικόνιση του θανάτου και στα πιο πολλά υπάρχουν κενά αναφορικά με το πώς πέθανε ένας χαρακτήρας και στο τί συμβαίνει από εκεί και έπειτα. Δεδομένου ότι ο θάνατος είναι ένα τόσο βαρύ θέμα, τα βιβλία εξετάστηκαν επίσης ως προς το εάν περιείχαν πρόσθετο υλικό για υποστήριξη των ενηλίκων που διαβάζουν αυτά τα βιβλία στα νήπια. Μόνο ένα βιβλίο περιλάμβανε μια σημείωση προς τους γονείς στο τέλος για την εξήγηση του θανάτου σε ένα παιδί και με πρακτικές τεχνικές αντιμετώπισής του (Danielson & Colman, 2022).

Το ίδιο έτος (2022), η Sarah K. Robinson διεξήγαγε έρευνα με στόχο να συγκεντρώσει και να αναθεωρήσει κριτικά τις πληροφορίες και τα δεδομένα που υπάρχουν ήδη σχετικά με τη χρήση της θεραπείας τέχνης και της βιβλιοθεραπείας σε πενθόντα παιδιά με την ελπίδα του ότι η εις βάθος κατανόηση αυτού του συνδυασμού μπορεί να είναι επωφελής για τα παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια του θανάτου (Robinson, 2022).

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν κατατάχθηκαν σε τρεις επιμέρους κατηγορίες, στους ορισμούς και στη χρήση της θεραπείας τέχνης και της βιβλιοθεραπείας, στη θλίψη και στο πένθος σε παιδιά και στη χρήση θεραπευτικών παρεμβάσεων σε πενθόντα παιδιά, με ιδιαίτερη έμφαση στις παρεμβάσεις θεραπείας τέχνης και βιβλιοθεραπείας (Robinson, 2022).

Ένα σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι ότι τα παιδιά θρηνούν με τρόπους που είναι μοναδικοί για τα επίπεδα ανάπτυξής τους. Οι συναισθηματικές τους εκρήξεις ακολουθούνται από περιόδους φαινομενικά φυσιολογικών αντιδράσεων και η συμπεριφορά τους συνάδει με την περιορισμένη αναπτυξιακή ικανότητα των παιδιών να εκφραστούν συναισθηματικά. Τα παιδιά ενδεχομένως να βιώσουν διάφορους τύπους πένθους, ως απόκριση σε μια απώλεια και ότι αυτές οι αντιδράσεις είναι στενά συνυφασμένες το στάδιο ανάπτυξής τους.

Επίσης, διαπιστώθηκε ότι οι παρεμβάσεις που γίνονται σε παιδιά που πενθούν πρέπει να επικεντρώνονται στην κατανόηση του πένθους, θα πρέπει να γίνονται με μια οπτική κατά βάση αναπτυξιακή (Robinson, 2022). Όσον αφορά τις μεθόδους που μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά που έχουν πενθεί, η θεραπεία τέχνης και η βιβλιοθεραπεία συνεισφέρουν στο να αναγνωρίσουν τα παιδιά τα συναισθήματά τους, να τα κατανοήσουν και εν συνεχεία να μπορέσουν να τα αμβλύνουν και να ισορροπήσουν (Robinson, 2022).

Η Schroth (2017) στην έρευνά της με τίτλο «*Λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του θανάτου, του πένθους και του πένθους στην παιδική λογοτεχνία*» εξετάζει και αναλύει τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του θανάτου, του θανάτου και του πένθους στην αγγλόφωνη λογοτεχνία για παιδιά. Συγκρίνοντας τρία βιβλία πριν από το 1980 με τρία σύγχρονα μυθιστορήματα, αποσκοπεί στον προσδιορισμό της επικρατούσας τάσης στη παιδική λογοτεχνία που ασχολείται με το πένθος και τον θάνατο.

Αναλυτικότερα, οι αναλύσεις τόσο των προ του 1980 όσο και των σύγχρονων παιδικών μυθιστορημάτων που ασχολούνται με το θέμα του θανάτου, του θανάτου και του πένθους οδήγησαν σε πολύτιμες γνώσεις για τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις των κειμένων του υπό εξέταση ζητήματος (Schroth, 2017). Στα βιβλία που εξετάστηκαν, οι δεσμοί μεταξύ των πρωταγωνιστών και των νεκρών ή ετοιμοθάνατων χαρακτήρων είναι στενοί και στις έξι περιπτώσεις και οι κύριοι χαρακτήρες επηρεάζονται σημαντικά από τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων. Επιπλέον, αυτό που είναι κοινό και στα έξι μυθιστορήματα, είναι ότι οι ιστορίες τους ολοκληρώνονται με μια νότα αισιοδοξίας ή τουλάχιστον με μια νότα ελπίδας και σε κανένα από αυτά δεν λαμβάνει χώρα μια ξεκάθαρη αναπαράσταση του θανάτου και του πένθους (Schroth, 2017).

Ωστόσο, υπάρχουν επίσης εμφανείς διαφορές μεταξύ των προ του 1980 και των σύγχρονων μυθιστορημάτων. Δηλαδή, όσον αφορά την πλοκή, είναι αξιοσημείωτο ότι στα παλαιότερα κείμενα ο θάνατος είναι απότομος και αυθαίρετος, ενώ στα τρία πιο σύγχρονα παιδικά βιβλία ο θάνατος είναι προβλέψιμος, επώδυνος και όμως πανταχού παρών στη πραγματικότητα των πρωταγωνιστών, αν και όλοι οι χαρακτήρες πεθαίνουν πριν την ώρα τους. Επίσης, στα κείμενα πριν από το 1980 και στα σύγχρονα κείμενα έρχονται σε αντίθεση λόγω του γεγονότος ότι στα παλαιότερα βιβλία η ζωή παραβιάζεται και διακόπτεται με τον θάνατο, ενώ στα νεότερα μυθιστορήματα τονίζουν την αέναη συνύπαρξη ζωής και θανάτου (Schroth, 2017).

Τέλος, σχετικά με την επικρατούσα τάση στη παιδική λογοτεχνία που ασχολείται με το πένθος και τον θάνατο, η κύρια διαπίστωση της ερευνήτριας είναι ότι τα σύγχρονα μυθιστορήματα παραθέτουν πολλές και διαφορετικές πιθανές εξηγήσεις και ερμηνείες και δεν υφίσταται μια συγκεκριμένη και καθολική λογοτεχνική προσέγγιση για το θέμα αυτό (Schroth, 2017).

Η τελευταία αυτή διάσταση διαφαίνεται και μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία, κατά την οποία συνυφαίνεται η έννοια του θανάτου και του πένθους στην

καθημερινότητα των ηρώων. Σχεδόν σε όλα τα έργα τα οποία εξετάστηκαν το θέμα του θανάτου ανήκει στην καθημερινότητα των ηρώων, δεν είναι κάτι ξένο και αφύσικο με αυτούς, αλλά κάτι που συμβαδίζει με τη ζωή τους.

Η συγκεκριμένη εργασία εξετάζει το θέμα του πένθους μέσα από ρεαλιστικές και καθημερινές περιπτώσεις διάφορων ηρώων, όπως είναι αυτοί στην πραγματικότητα, μέσα από ιστορίες και εμπειρίες που μπορούν να προκύψουν στον καθένα. Ως εκ τούτου, λοιπόν, και επειδή τα παιδιά που πρωταγωνιστούν σε αντίστοιχες ιστορίες δεν είναι μονάχα παιδιά τυπικής ανάπτυξης αλλά και μη τυπικής ανάπτυξης, το θέμα του πένθους προσεγγίστηκε και με το δεδομένο αυτό, ότι πρωταγωνιστές δηλαδή που βίωσαν την απώλεια ενδέχεται να είναι και παιδιά μη τυπικής ανάπτυξης.

Σε κάθε βιβλίο υπήρξε προσπάθεια να συσχετιστούν κάποια από τα χαρακτηριστικά που παρουσίαζαν οι βασικοί πρωταγωνιστές με χαρακτηριστικά παιδιών μη τυπικής ανάπτυξης. Μέσω του εντοπισμού κοινών συσχετίσεων θα είναι δυνατή ίσως και η πιθανή υποστήριξη αυτών των παιδιών με κριτήριο τις ιδιαιτερότητες και τις ξεχωριστές ανάγκες αυτών.

Η παράμετρος αυτή ελλείπει από τις προηγούμενες εργασίες, οι οποίες εστιάζουν κυρίως στη διαχείριση του πένθους, του θανάτου είτε ως βίωμα και δυσάρεστη εμπειρία είτε ως τα αποτελέσματα που προκαλούνται από την ανάμνηση των αγαπημένων προσώπων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία εξαρχής ετέθησαν, έγινε προσπάθεια να καλύπτουν άλλες διαστάσεις του φαινομένου, όπως η παρουσία συναισθημάτων ενοχής, οργής θυμού και άρνησης, η παρουσία του νεκρού και μετά θάνατον στη ζωή των ζώντων με τρόπο που να τους επηρεάζει και να τους καθορίζει ακόμη και μετά τον θάνατό του.

Παράλληλη ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην αναφορά της οικογένειας και του κοινωνικού πλαισίου και το κατά πόσο αυτά στηρίζουν το παιδί στην αντιμετώπιση και διαχείριση του πένθους του έτσι ώστε να βιώσει ομαλά τα στάδια του πένθους και να επανενταχθεί στην κοινωνία όσο γίνεται πιο λειτουργικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1 Ερευνητικός σχεδιασμός

Για την διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν στην ενότητα 1.3 επιλέχθηκε να διεξαχθεί ποιοτική έρευνα (qualitative study). Σκοπός της ποιοτικής μας έρευνας είναι η διερεύνηση δεδομένων από έναν αριθμό κειμένων με συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Με τη συγκεκριμένη μέθοδο έρευνας δίνεται η δυνατότητα σε κάθε ερευνητή-εκπαιητή της έρευνας να εξετάσει ερωτήματα αναφορικά με το πώς και το τι της κάθε έρευνας, του κάθε φαινομένου και της έννοιας που φιλοδοξεί να εξετάσει και στο οποίο επιθυμεί να εμβαθύνει.

Μέσω της ποιοτικής διερεύνησης και εμβάθυνσης συλλέγονται δεδομένα που χρήζουν ποιοτικής ανάλυσης, περαιτέρω ανάλυσης και σχολιασμού και δεν πρέπει να προσεγγίζονται στατικά, ως συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα, όπως συμβαίνει σε μια ποσοτική ανάλυση. Μέσα από την ποιοτική έρευνα, η οποία κυρίως χρησιμοποιείται στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες γίνεται δυνατή η ενδεδειγμένη κατανόηση του ανθρώπινου παράγοντα, των συμπεριφορών, των κινήτρων και προθέσεων του, των απόψεων και θέσεων του αναφορικά με συγκεκριμένα ζητήματα.

Ακολούθως, μέσα από την παρατήρηση και την ερμηνεία των δεδομένων, είναι δυνατόν να προβλεφθούν οι συμπεριφορές των ανθρώπων σε συγκεκριμένες καταστάσεις και η καλύτερη διαχείριση και αντιμετώπιση φαινομένων που κατά καιρούς καλείται να διαχειριστεί.

Προκειμένου να υλοποιηθεί μια ποιοτική έρευνα ο κάθε ερευνητής οφείλει να εργαστεί σε συγκεκριμένα στάδια. Αρχικά καλείται να προσδιορίσει το φαινόμενο με το οποίο θα ασχοληθεί. Στη δική μας περίπτωση ήταν η διαχείριση του πένθους μέσα από βιβλία της παιδικής λογοτεχνίας στην ελληνική πραγματικότητα. Αφού προσδιορίστηκε το εξεταζόμενο θέμα, ακολούθως ορίστηκαν οι σκοποί και οι στόχοι της έρευνας (μέρος 1.2).

Το επόμενο στάδιο της έρευνάς μας ήταν να αναζητηθούν βιβλιογραφικά παρόμοιες μελέτες και έρευνες που έχουν προσεγγίσει αντίστοιχο θέμα. Στην περίπτωσή μας εξετάστηκαν βάσεις δεδομένων από Google scholar, Academia, Research Gate, αλλά και Scopus και Pubmed. Επίσης έγινε αναζήτηση στη βιβλιοθήκη παιδαγωγικής και φιλοσοφικής σχολής του ΑΠΘ, σε όρους που αφορούν το «πένθος», «θάνατος», «στάδια θρήνου», «διαχείριση πένθους».

Μετά από τη διαδικασία αυτή, και αφού εντοπίστηκαν τα ανάλογα βιβλία με συγκεκριμένα κριτήρια τα οποία θα μπορούσαν να απαντηθούν μέσα από τα συγκεκριμένα έργα, έγινε η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων με τρόπο που να καλύπτει μια ευρεία γκάμα ποιοτικών χαρακτηριστικών. Ακολούθησε προετοιμασία της διαδικασίας συλλογής δεδομένων με εντοπισμό των σχετικών χωρίων που απαντούν στο ερώτημα αλλά και η τεκμηρίωσή τους μέσα από συγκεκριμένα αποσπάσματα.

4.2. Ερωματολόγιο έρευνας

Για τη συλλογή των δεδομένων της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκαν δώδεκα συνολικά ερευνητικά ερωτήματα που καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα των πιθανών ερωτημάτων που θα μπορούσε κάποιος ερευνητής να διερευνήσει το θέμα του πένθους μέσα από την παιδική λογοτεχνία στην ελληνική πραγματικότητα. Αρχικά, εξετάστηκαν σε πρώτη φάση σχολαστικά όλα τα βιβλία και προσδιορίστηκαν τα ερωτήματα με βάση τις απαντήσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν, εκεί που υπήρχε υλικό αυτοαναφοράς. Ακολούθως καταγράφηκαν τα ερωτήματα παραγωγικά από τα πιο γενικά στα πιο συγκεκριμένα. Ειδικότερα εξετάστηκαν το φύλο, τα χαρακτηριστικά των χαρακτήρων των βιβλίων που προσιδιάζουν σε άτομα τυπικής ή μη τυπικής ανάπτυξης, αν η απώλεια αφορά σε πρόσωπα συγγενικά ή όχι, ανθρώπους ή όχι. Κατά πόσο οι ήρωες βίωσαν άρνηση της νέας πραγματικότητας, άγχος και κατάθλιψη, εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα προς τρίτους, αν διαφαίνονταν καθαρά τα αίτια της απώλειας, αν το πρόσωπο που βιώνει το πένθος αισθάνεται ενοχικά για τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου που χάθηκε. Μια επίσης παράμετρος ήταν το κατά πόσο οι πρωταγωνιστές είχαν μια ρεαλιστική εικόνα περί θανάτου, ποιος ο ρόλος της οικογένειας και του κοινωνικού πλαισίου. Τέλος εξετάστηκε το κατά πόσο έγινε αποδοχή ή μη της νέας πραγματικότητας από τους ήρωες των βιβλίων, μετά τον θάνατο των αγαπημένων προσώπων τους, όπως επίσης και οι επιρροές που τυχόν δέχονται αυτοί από τα αντικείμενα της απώλειας και μετά τον θάνατό τους.

4.3. Δείγμα έρευνας

Ο αριθμός των βιβλίων που εξετάστηκαν ήταν συνολικά 19. Τα χρονικά κριτήρια που εξαρχής τέθηκαν ήταν προκειμένου να εξεταστεί σύγχρονη βιβλιογραφία, που ίσως θα μπορούσε να αποδώσει και πιο πειστικά τη σύγχρονη πραγματικότητα, την πραγματικότητα της κρίσης, της πανδημίας, των νέων δεδομένων λόγω του

κορωνοϊού. Από τα 19 βιβλία που τελικά επιλέχθηκαν, τα 10 είναι γραμμένα από Έλληνες συγγραφείς και 9 από ξένους, γεγονός που δεν αποτέλεσε απορριπτικό παράγοντα εξέτασής τους δεδομένου ότι αυτά αφενός ανταποκρίνονται στα υπόλοιπα ποιοτικά χαρακτηριστικά που εξαρχής τέθηκαν (ηλικία παιδιών, θέμα πένθους, κατανοητή γλώσσα και ύφος), αφετέρου είναι μεταφρασμένα στη νεοελληνική και αποτελούν βοηθητικό εργαλείο σε γονείς, εκπαιδευτικούς και ειδικούς ψυχικής υγείας αναφορικά με την αντιμετώπιση και τη διαχείριση του πένθους. Ο περιορισμένος άλλωστε αριθμός των βιβλίων που υπήρχαν που έχουν καταγραφεί αποκλειστικά από Έλληνες συγγραφείς, δεν θα επέτρεπε την εξαγωγή ικανών συμπερασμάτων αναφορικά με τη θεματική της εργασίας μας.

Τα δεκαεννέα βιβλία που επιλέχθηκαν ήταν τα ακόλουθα:

1. Αντωνίου, Α. (2017). *Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία;*. Αθήνα: Πατάκης.
2. Δημόκα, Κ. (2017). *Ένα πράσινο τηλέφωνο*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
3. Ζαχαρία, Π. (2019). *Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
4. Zucker, B. (2019). *Πού πήγε η γιαγιά;* Αθήνα: Κλειδάριθμος.
5. Κηρυττοπούλου, Κ. (2020). *Ο παππούς του Κυριάκου*, Θεσσαλονίκη: iwrite.
6. Korrens, J. (2018). *Αντίο Ψαράκι*, Αθήνα: Διόπτρα.
7. Le Cuziat, M. (2019). *Χιούστον με ακούς;* Αθήνα: Κλειδάριθμος.
8. Λυρτζή, Α. (2020). *Δώσε Ελπίδα*, Θεσσαλονίκη: iwrite.
9. McDonald, A. (2019). *Ο παππούς λύκος*, Αθήνα: Παρισιάνου.
10. Μιχαηλίδου, Σ. (2017). *Πού πήγε ο παππούς;* Αθήνα: Παπαδόπουλος.
11. Μπαμπέτα, Ι. Σταμάτη, Ν. (2018). *Παραμύθια με καρπούζι*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
12. Otter, I. & Rewse, K. (2018). *Ο κήπος της Ελπίδας*, Θεσσαλονίκη: Τζιαμπίρης – Πυραμίδα.
13. Πιστώφ, Μ. (2020). *Σι Λοντέ Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική*. Αθήνα: Διόπτρα.
14. Πόρτερ, Ε. (2021). *Πολυάννα*, Αθήνα: Susaeta.
15. Σέρβη, Κ. (2020). *Ο παππούς που δεν γνώρισα*, Αθήνα: Πατάκη.
16. Schuff, N. (2019). *Το Κόκκινο Κασκόλ*, Αθήνα: Διάπλαση.
17. Τσιάμη, Σ. (2017). *Παιχνίδια με τον παππού*, Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
18. Τσορώνη- Γεωργιάδη, Γ. (2019). *Ο Πάρης*, Αθήνα: Σαββάλας.
19. Φιντ, Τ. (2018). *Οι κάλτσες του κυρ – Λύκου*, Αθήνα: Διάπλαση.

4.4.Μεθοδολογία (μέσα - διαδικασία έρευνας)

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε κατά την έρευνα ήταν η ανάλυση περιεχομένου, αναλύοντας τι λέει κάθε πληροφορία πίσω από τις λέξεις όλου του κειμένου με βάσει συγκεκριμένες κατηγορίες – φύλο, χαρακτηριστικά τυπικής μη τυπικής ανάπτυξης, αισθήματα οργής, ενοχής, άρνησης, αποδοχή, αιτία απώλειας, αποδοχή, συμβολική επιρροή, στήριξη πλαισίου- τα οποία εντοπίστηκαν στα προς εξέταση βιβλία. Επίσης είχα προκαθορισμένα θέματα βάσει των ερωτημάτων που δομήθηκαν βάσει του εποικοδομισμού, παραγωγική ανάλυση περιεχομένου, από τα γενικά στα ειδικά.

Η μέθοδος αυτή προτιμήθηκε, δεδομένου ότι χαρακτηρίζεται από «θεωρητική ελευθερία» ή «ευελιξία», καθώς η επιλογή της ως μεθόδου ανάλυσης δεν προϋποθέτει, από μόνη της, τη δέσμευση των ερευνητών σε συγκεκριμένες οντολογικές ή επιστημολογικές θέσεις. Παρ' όλα αυτά η «θεωρητική ελευθερία» ή «ευελιξία» δεν σημαίνει διεξαγωγή της ανάλυσης χωρίς επιστημολογική πλαισίωση.

Αναφορικά με την προσέγγιση που αξιοποιήθηκε, αυτή ήταν τόσο σε ένα έκδηλο επίπεδο το οποίο εστιάζει στο ρητό νόημα των δεδομένων όσο και σε ένα λανθάνον και περισσότερο ερμηνευτικό επίπεδο το οποίο εστιάζει στα λανθάνοντα νοήματα και προϋποθέτει την πληρέστερη κατανόηση/ερμηνεία του ερευνητή.

Μια μικρή αναφορά του τρόπου με τον οποίο εργάστηκα αφορά στα εξής στάδια: αρχικά έγινε εξοικείωση με τα δεδομένα με την προσεκτική ανάγνωση των κειμένων, ακολούθως έγινε αποκωδικοποίηση των κειμένων με βάση την ανίχνευση συγκεκριμένων μοτίβων, αναζήτηση συγκεκριμένων θεμάτων ή μοτίβων που προκύπτουν από συγκεκριμένα δεδομένα. Ακολούθως έγινε ορισμός και ονομασία των θεμάτων με μία λεπτομερή ανάλυση της ιστορίας που κάθε θέμα απεικονίζει καθώς και του τρόπου, με τον οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης συνολικής ιστορίας που διαμορφώνεται από τα δεδομένα της έρευνας και σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα. Τέλος, κατέγραψα το σύνολο των πλήρως επεξεργασμένων θεμάτων που προέκυψαν από το ερευνητικό υλικό μου και την τελική ανάλυση και τη συγγραφή των ευρημάτων.

Ειδικότερα με μια μέθοδο εντοπισμού, περιγραφής, αναφοράς και «θεματοποίησης» επαναλαμβανόμενων νοηματικών μοτίβων, δηλαδή «θεμάτων» τα οποία προκύπτουν από τα ερευνητικά δεδομένα, διερευνήθηκαν θέματα όπως το φύλο, τα χαρακτηριστικά των χαρακτήρων των βιβλίων που προσιδιάζουν σε άτομα τυπικής ή μη τυπικής ανάπτυξης, το αν η απώλεια αφορά σε πρόσωπα συγγενικά ή όχι, στο αν πρόκειται για ανθρώπους ή όχι. Κατά δεύτερον έγινε προσδιορισμός του κατά πόσο οι

χαρακτήρες των βιβλίων εμφάνιζαν κάποια από τα στάδια του πένθους, όπως αυτά εξ αρχής προσδιορίστηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο. Έτσι εξετάστηκε το κατά πόσο οι χαρακτήρες φάνηκε ότι βίωσαν άρνηση της νέας πραγματικότητας, άγχος και κατάθλιψη, εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα προς τρίτους. Ένα άλλο θέμα το οποίο προσεγγίστηκε ήταν το αν διαφαίνονταν καθαρά τα αίτια της απώλειας.

Μια ακόμη λέξη κλειδί που εξετάστηκε ήταν η ενοχή του προσώπου βιώνει την απώλεια και το αν αυτό αισθάνεται ενοχικά για τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου που χάθηκε. Μια επίσης παράμετρος ήταν το κατά πόσο οι πρωταγωνιστές είχαν μια ρεαλιστική εικόνα περί θανάτου. Κατά τον προσδιορισμό των ερωτημάτων έγινε και αναφορά στον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού πλαισίου, στο κατά πόσο αυτά λειτουργούν υποστηρικτικά στη διαδικασία του πένθους.

Ο ορισμός των ερωτημάτων έγινε με τρόπο παραγωγικό, από τα γενικά ερωτήματα στα ειδικά και επιμέρους. Έτσι στο τέλος της διαδικασίας καταγραφής των ερωτημάτων έγινε ειδική αναφορά στην αποδοχή ή μη της νέας πραγματικότητας από τους ήρωες των βιβλίων, μετά τον θάνατο των αγαπημένων προσώπων τους, όπως επίσης και στις επιρροές που τυχόν δέχονται αυτοί από τα αντικείμενα της απώλειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ - ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία τέθηκαν για κάθε βιβλίο το οποίο εξετάστηκε και θα γίνει παράθεση των αποτελεσμάτων της ποιοτικής ανάλυσης.

Βιβλίο 1^ο

ΑΝΤΙΟ ΨΑΡΑΚΙ της Judith Koppens

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, παρατηρούνται τα ακόλουθα: στο πρώτο βιβλίο, «Αντίο Ψαράκι», τα χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών παραπέμπουν σε παιδιά με ήπια νοητική υστέρηση, δεδομένου ότι αδυνατούν να αντιληφθούν ότι ο φίλος τους, το ψαράκι χάθηκε για πάντα, παρά τα πολλαπλά σημεία θανάτου του αδυνατούν να το αντιληφθούν: « νομίζω ότι κάτι κακό συνέβη στον Ψαρούλη», «δεν κουνιέται για να παίξουμε», «ο Ψαρούλης είναι συνέχεια ανάποδα και δεν κολυμπάει», «είμαι σίγουρη ότι κάτι κακό συμβαίνει». Τελικά τη λύση στο μυστήριο τη δίνει ένα τρίτο πρόσωπο η Νάταλι η καμηλοπάρδαλη, η οποία μάλλον εκπροσωπεί τα άτομα τυπικής ανάπτυξης, αφού με το που βλέπει όλες τις ενδείξεις αντιλαμβάνεται ξεκάθαρα τι συμβαίνει και ρητά και κατηγορηματικά, με ηρεμία και ψυχραιμία ωστόσο «ο Ψαρούλης έφυγε για πάντα».

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, το φύλο των πρωταγωνιστών στο βιβλίο αυτό, είναι δύο θηλυκά ζώα, μια καμηλοπάρδαλη και μια γατούλα και δύο αρσενικά ζώα ο Ρίκυ ο σκύλος και το ψάρι που πέθανε, ο Ψαρούλης.

Για το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο που χάθηκε στο βιβλίο είναι ο φίλος μιας παρέας που αποτελείται από μια γατούλα, ένα σκύλο, μια καμηλοπάρδαλη και ένα ψαράκι. Το ψαράκι κάποια μέρα, χωρίς κάποια αιτία βρίσκεται μέσα στη γυάλα του νεκρό. Το ψαράκι δεν είναι ένα συγγενικό, επομένως, αλλά ένα φιλικό πρόσωπο.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι δύο πρώτοι ήρωες όταν αντιμετωπίζουν την απώλεια, νιώθουν άρνηση αποδοχής του θανάτου του φίλου τους. Παρά το γεγονός ότι όλα τα σημάδια και οι ενδείξεις θανάτου είναι προφανή, ωστόσο οι δύο φίλοι αδυνατούν να το αποδεχτούν. Σημαντικό δε είναι το γεγονός ότι συμβιώνουν στο ίδιο σπίτι, στο ίδιο πλαίσιο, γεγονός που τους καθιστά ιδιαίτερος δεμένους με το ψαράκι και για αυτόν τον λόγο δεν θέλουν

να αποδεχτούν τον θάνατό του. Αντίθετα, η καμηλοπάρδαλη που είναι μεν φίλη του, όχι όμως τόσο στενή, με το που αντικρίζει το νεκρό ψαράκι, αντιλαμβάνεται αμέσως τι συμβαίνει και η αποστασιοποίηση που έχει από το ψαράκι, τη βοηθά να αποδεχτεί το γεγονός του θανάτου αυτόματα.

Αναφορικά με το σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, οι ήρωες του βιβλίου φαίνεται ότι διαχειρίζονται με θλίψη και κλάμα το πένθος τους, όχι όμως υπό τη μορφή κατάθλιψης και έντονου άγχους. Δεν βιώνουν τη μορφή του υστερικού και μανιακού πένθους αλλά το φυσιολογικό πένθος « Η Κίτι άρχισε να κλαίει». Γρήγορα, ωστόσο, αντιμετωπίζουν την απώλεια πιο δυναμικά, αφού αποφασίζουν να τοποθετήσουν τον Ψαρούλη κάπου όμορφα, όπου θα μπορούν να του μεταφέρουν νερό και να τον επισκέπτονται καθημερινά.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, δεν υπάρχει καμία εκδήλωση υπερβολικού θυμού και επιθετικότητας ούτε προς το ίδιο το άτομο αλλά ούτε και προς κάποιον τρίτο. Αντίθετα ο θάνατος του φίλου τους, τους ενώνει, τους ενισχύει και τους κάνει να ενεργοποιηθούν προς τη διατήρηση της μνήμης του φίλου τους.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, από την ανάγνωση του κειμένου δεν διαφαίνονται τα αίτια της απώλειας, ο θάνατος ήταν αιφνίδιος και απρόβλεπτος, κανένας δεν το ανέμενε ούτε μπορούσε να το προβλέψει, δεν προηγήθηκε κάποια ασθένεια κτλ.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ναι μεν η παρέα του Ψαρούλη δεν ένιωθαν ενοχές για την απώλειά του, ωστόσο νιώθει η μία από τους φίλους του ενοχές επειδή τον τοποθέτησαν μέσα στη λάσπη, σε σημείο που όσο ζούσε δεν του άρεσε να βρίσκεται και για αυτόν τον λόγο αποφασίζουν να του πηγαίνουν καθημερινά νερό, για να μην βρίσκεται μέσα στη λάσπη.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, μπορεί να υποστηριχθεί ότι όλοι οι ήρωες δεν αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο τον θάνατο. Κάποιοι έχουν σχηματίσει ολοκληρωμένη εικόνα για τον θάνατο και μόνο σε επίπεδο υποστηρικτικό και συναισθηματικό δέχονται να προβούν σε κάποιες πράξεις που θα διατηρήσουν ακόμη τη σύνδεση με τον νεκρό. Ειδικότερα ο σκύλος ο Ρίκι και η Νάταλι η Καμηλοπάρδαλη γνωρίζουν το αναπόδραστο και το οριστικό και αμετάκλητο του

θανάτου, κάτι όμως που δεν αντιλαμβάνεται η Κίτι η οποία προβαίνει σε δηλώσεις όπως «τώρα ο Ψαρούλης θα είναι για πάντα μαζί μας» ή «στον Ψαρούλη δεν άρεσε η λάσπη», «στον Ψαρούλη άρεσε το νερό», γεγονός που την ωθεί να ποτίζει καθημερινά με νερό το μέρος που είναι θαμμένο το ψαράκι.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγυρού στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, ο λογοτεχνικός ήρωας αντιμετωπίζει την απώλεια με ήπιο τρόπο με τη βοήθεια των φίλων του και της παρέας του. Στην αρχή ο κεντρικός ήρωας του έργου, η γατούλα Κίτι αισθάνεται μεγάλη θλίψη που όμως σταδιακά μειώνεται με τη βοήθεια και τη στήριξη των φίλων της, της καμηλοπάρδαλης και του σκύλου.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, η γατούλα Κίτι που παρουσίασε αρχικά κάποια δυσλειτουργία εξαιτίας του θανάτου του φίλου της, στο τέλος της ιστορίας αποδέχεται τη νέα πραγματικότητα, ωραιοποιημένη μεν, και είναι σε θέση να συνεχίσει να ζει με την ανάμνηση του φίλου της.

Τέλος, αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, ο φίλος που χάθηκε εξακολουθεί να υπάρχει ως σύμβολο στη νέα πραγματικότητα των φίλων του, ως το πορτοκαλί λουλούδι που άνθησε στο μέρος όπου τον έθαψαν «το λουλουδάκι ήταν μεγάλο και είχε ακριβώς το χρώμα του Ψαρούλη». Το λουλουδάκι αυτό θα το φροντίζουν και θα το προσέχουν καθημερινά γιατί είναι το αντικείμενο που έχει πάρει πλέον τη θέση του φίλου τους «τώρα ο Ψαρούλης θα είναι μαζί μας για πάντα και δεν θα τον ξεχάσουμε ποτέ!»

BIBΛΙΟ 2^ο

ΔΩΣΕ ΕΛΠΙΔΑ της Τασούλας Λυρτζή

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, η ιστορία απευθύνεται σε παιδιά και προσιδιάζει σε χαρακτηριστικά παιδιού τυπικής ανάπτυξης, με υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης, με ανεπτυγμένη τη συναισθηματική του νοημοσύνη. Η ιστορία αφορά στο θάνατο ενός ζώου που προκαλεί οξύ θρήνο και κατάθλιψη στη δίδυμη αδελφή του, την ελαφίνα Ζωίτσα. Παρά το γεγονός ότι αφορά σε ζώα η ιστορία είναι ενδεικτική της αδελφικής αγάπης και δεσμού.

Για το δεύτερο ερώτημα, αναφέρεται ότι το φύλο των πρωταγωνιστών που είναι δύο ελάφια, είναι το θηλυκό. Πρόκειται για δύο προσωποποιημένες δίδυμες αδελφές τη Χαρούλα και τη Ζωίτσα που αποχωρίστηκαν εξαιτίας του θανάτου της Χαρούλας.

Για το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, όπως αναφέρθηκε, η απώλεια εδώ αφορά σε συγγενικό πρόσωπο και ειδικότερα την αδελφή ενός ελαφιού, της Χαρούλας, που σκοτώθηκε από έναν λαθροκυνηγό.

Σχετικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, η Ζωίτσα, που είναι το ελαφάκι που έχει απομείνει πίσω, χωρίς την αδελφή της βιώνει έντονη θλίψη, απόσυρση και άρνηση της πραγματικότητας. Νιώθει αδυναμία να ανταποκριθεί στη νέα πραγματικότητα, εξαιρετικά αδύναμη και ανήμπορη «αποσύρθηκε μέσα σε κάτι χόρτα κι έμεινε εκεί να σκέφτεται- χωρίς να τρώει, χωρίς να πίνει, χωρίς να κοιμάται.

Στο πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σαφέστατα η πρωταγωνίστρια του βιβλίου, βιώνει έντονη κατάθλιψη, έλλειψη διάθεσης να συνεχίσει, έντονη ματαιώση και διάψευση προσδοκιών « δεν ήταν μόνο η παγωνιά του χιονιού, ήταν η παγωνιά της ψυχής της». Δεν έχει καμία ελπίδα και χαρά, νιώθει απαισιοδοξία και πιστεύει ότι και για αυτήν μετά τον θάνατο της αδελφής της ήρθε το τέλος.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πρωταγωνίστρια του βιβλίου έχει εκρήξεις θυμού και καταστροφικές τάσεις προς τους άλλους, αλλά κυρίως έχει αυτοκαταστροφικές τάσεις, διότι δεν δέχεται ούτε να φάει, ούτε να πιει, παρά μόνο έχει ξαπλώσει παθητικά στα χόρτα και περιμένει και αυτή μοιρολατρικά το τέλος της.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, μπορεί να ειπωθεί ότι γνωρίζουμε το αίτιο της απώλειας, που δεν είναι άλλο από το βέλος ενός κυνηγού που καρφώθηκε και πλήγωσε θανάσιμα το ελάφι, χωρίς να το περιμένει κανένας.

Σχετικά με το αν βιώνει ο ήρωας κάποιο είδος ενοχής, μπορεί να ειπωθεί ότι αισθάνεται άσχημα η ελαφίνα η Ζωίτσα γιατί δεν προστάτεψε την αδελφή της και γιατί πέθανε από το βέλος του κυνηγού η αδελφή της και όχι αυτή. Για τον λόγο αυτό περιμένει και παθητικά το τέλος της «Η Ζωή τα έχασε! Ήταν ανήμπορη να κάνει το παραμικρό...Θλίψη απλώθηκε στην ψυχή της».

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, η ελαφίνα που έχασε την αδελφή της έχει μια ξεκάθαρη, ρεαλιστική άποψη για το θάνατο, για το οριστικό και αμετάκλητο του θανάτου, και για τον λόγο αυτό νιώθει τόσο βαθύτατα θλιμμένη, χωρίς καμία διάθεση να συνεχίσει να ζει. Έχει αντιληφθεί ότι έχει χάσει απόλυτα και οριστικά την πολυαγαπημένη της αδελφή και δεν μπορεί να κάνει τίποτα πια για αυτό.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι προκειμένου να επανέλθει στη νέα πραγματικότητα το ελάφι, καταλυτική είναι η συνδρομή του περιγύρου. Αρχικά, ένα σκυλάκι που συναντά τυχαία το ελάφι, το βοηθά με την αγάπη και τη φιλία του να επανέλθει «τι έχεις γλυκιά μου και κλαεις;» Κατόπιν η αγάπη της οικογένειας που φιλοξενεί το ελάφι για τα Χριστούγεννα, καταφέρνουν σταδιακά να θεραπεύσουν τον πόνο του και να του προσφέρουν ένα καινούριο προστατευτικό πλαίσιο οικογενειακό, με αγάπη και στήριξη «η καρδούλα του χτυπούσε δυνατά. Το κοίταξε βαθιά στα μάτια. Άγγιξε την ψυχούλα του».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ηρωίδα του βιβλίου αποδέχεται εξολοκλήρου τη νέα πραγματικότητα, μετά την απώλεια της αδελφής της, με την πολύτιμη σύμπραξη της νέας της οικογένειας «Οι δύο καρδούλες ενώθηκαν. Ένα κύμα γαλήνης και ηρεμίας πλημμύρισε την ελαφίνα μας».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το δώρο του Άη Βασίλη για τα Χριστούγεννα, που είναι ένας σταυρός που θα φοράει πάντα στον λαιμό της, είναι το σύμβολο της αδελφής που πλέον θα την

προσέχει ως πνεύμα, θα την προστατεύει και θα τη συνοδεύει σε όλη της την υπόλοιπη ζωή.

BIBΛΙΟ 3^ο

Πού πήγε ο παππούς; Της Στέλλας Μιχαηλίδου

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, οι επαναλαμβανόμενες ερωτήσεις του παιδιού με επίκεντρο τα στοιχεία της φύσης και την επίμονη παράθεση ερωτημάτων σε στοιχεία που αφορούν στο φυσικό περιβάλλον, μπορεί να προσιδιάζει σε παιδιά που ανήκουν στο ευρύ φάσμα του Αυτισμού. Το παιδί ρωτά συνεχώς τη γιαγιά του τι απέγινε ο παππούς, αν δηλαδή έγινε λουλούδι, βροχή, σύννεφο, αστέρι, χόμα, θάλασσα, χρώμα του ουράνιου τόξου, πέτρα, δέντρο, τραγούδι πουλιών ή ήλιος. Και ενώ η απάντηση της γιαγιάς είναι συγκεκριμένη «Ναι έγινε θάλασσα...πέτρα...λουλούδι κτλ», το παιδί συνεχίζει να ρωτάει τα ίδια. Επομένως ενδεχομένως, εκτός από την επίμονη εμμονή σε ερωτήσεις που παραπέμπει σε κοινά μοτίβα και επανάληψη στερεοτυπιών, το παιδί μπορεί να χαρακτηρίζεται από χαμηλό νοητικό επίπεδο που επιδρά στην αντιληπτική του ικανότητα.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, το φύλο των πρωταγωνιστών είναι ένα αγόρι μικρής ηλικίας και μια γιαγιά υπερήλικας. Είναι η γιαγιά με το εγγόνι της, δεν αναφέρονται τα ονόματά τους, ίσως γιατί θέλει να δοθεί μια γενικότητα στο συγκεκριμένο θέμα, το οποίο δεν αφορά μεμονωμένες περιπτώσεις αλλά γενικότερα αφορά πολλές αντίστοιχες περιπτώσεις παιδιών που έχουν βιώσει την οδύνη της απώλειας.

Η απώλεια αφορά στον παππού του παιδιού αναφορικά με το τρίτο ερώτημα και είναι ένα θέμα που προσεγγίζεται από το παιδί και τη γιαγιά ταυτόχρονα.

Για το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, οι επανειλημμένες, λυρικές και μεταφορικές εκφράσεις του παιδιού για να περιγράψει τον θάνατο του παππού του φανερώνουν ότι τελικά αυτό δεν έχει ρεαλιστική αντίληψη περί θανάτου ή αρνείται να αντιληφθεί το οριστικό και αμετάκλητο του θανάτου. Το παιδί υποβάλλει υποθετικά ερωτήματα που προσδιορίζουν όλα τους κάπου αλλού, σε κάποιο σημείο πέρα από τη δική τους καθημερινότητα, τη νέα θέση του παππού, «Μήπως είναι στον ήλιο;», «Μήπως είναι στα αστέρια;», « Μήπως είναι στο ουράνιο τόξο;». Αυτή η επίμονη

αναζήτηση και η επίμονη τοποθέτηση του παππού σε ένα πλαίσιο, φανερώνει την άρνηση του παιδιού να αποδεχθεί τον θάνατο του παππού του.

Για το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, μπορεί να ειπωθεί ότι το παιδί λόγω άγχους και φόβου υποβάλλει συνεχώς ερωτήματα προκειμένου να περιορίσει το άγχος και τον φόβο του για το θάνατο. Για τον λόγο αυτό, φλυαρεί ακατάπαυστα, υποβάλλει ερωτήσεις και προσπαθεί να διατηρήσει την επικοινωνία με τη γιαγιά του, ως υποκατάστατο της επικοινωνίας με τον παππού.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί δεν έχει εκρήξεις θυμού ή επιθετικότητας προς κάποιον άλλο ή προς τον εαυτό του, αντίθετα έχει προσκολληθεί προς τη γιαγιά του και βρίσκει την ευκαιρία να της εκδηλώσει με κάθε τρόπο την αγάπη του. Ίσως την έχει ως υποκατάστατο του παππού του, είτε πάλι φοβάται μήπως τη χάσει και αυτήν. Και η γιαγιά το ίδιο δεν έχει καμία έκρηξη θυμού ή επιθετικότητα προς άλλους αλλά συμπεριφέρεται με μεγάλη αγάπη και φροντίδα το εγγόνι της.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν διαφαίνεται το αίτιο της απώλειας, ωστόσο πιθανολογείται ότι ως αίτιο του θανάτου του παππού είναι τα γεράματα, λόγω της προχωρημένης του ηλικίας.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, δεν προκύπτει ότι το παιδί είτε η γιαγιά νιώθουν κάποια ενοχή για τον θάνατο του παππού, αντίθετα το βιώνουν με μια ηπιότητα και νηφαλιότητα.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι το παιδί αντιλαμβάνεται με μια ρεαλιστική αποδοχή τον θάνατο. Μέσα από συνυποδηλωτικές λυρικές εκφράσεις, προσεγγίζει τον θάνατο με έναν μάλλον αλληγορικό και συμβολικό τρόπο, θεωρεί ότι ο παππούς υπάρχει ακόμη κάπου, απλώς δεν είναι ορατός από τους άλλους «ο παππούς κρύφτηκε μέσα στις πέτρες;», «ο παππούς έγινε θάλασσα», «μερικές φορές νομίζω πως ο παππούς έγινε λουλούδι».

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, καθοριστικός είναι ο ρόλος της οικογένειας στην υποστήριξη του παιδιού προκειμένου να αποδεχτεί τον θάνατο του παππού του. Υποστηρικτικά επιδρά η γιαγιά του που με τον γλυκό της λόγο και τα παρηγορητικά, ενθαρρυντικά της λόγια δεν επιβαρύνει το παιδί με αρνητικά συναισθήματα και πρόσθετη θλίψη αλλά με τις ευφάνταστες απαντήσεις της το

ενισχύει και το ενθαρρύνει προκειμένου να αποδεχτεί την απώλεια και να συνεχίσει στη νέα του πραγματικότητα «ο παππούς έγινε θάλασσα, αυτή που το πρωί είναι γαλάζια και το μεσημέρι γίνεται πράσινη. Που σε χαϊδεύει όταν κολυμπάς, σ' αγκαλιάζει και σε σηκώνει ψηλά.», «ο παππούς έγινε χώμα. Μπορείς να πλάσεις μ' αυτό ό, τι θέλεις: στάμνες για να φυλάς το νερό δροσερό, στολίδια για το χριστουγεννιάτικο δέντρο, παιχνίδια για να χαρίζεις τους φίλους σου». Μέσα από γλαφυρές και παραστατικές εικόνες προσπαθεί να δημιουργήσει στο παιδί μια πιο θετική οπτική του θανάτου, κάτι που τελικά καταφέρνει.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί αποδέχεται τη νέα πραγματικότητα, ωστόσο δεν είναι σαφές κατά πόσο τελικά έχει αντιληφθεί τη νέα πραγματικότητα με μια ρεαλιστική και αληθινή οπτική και όχι εξιδανικευμένη. Ανταποκρίνεται ωστόσο κανονικά στην καθημερινότητά του.

Τέλος, αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, το πρόσωπο της απώλειας συνεχίζει να ενυπάρχει συμβολικά στη ζωή τόσο του παιδιού, όσο και της γιαγιά τους μέσα από διάφορα άλλα αντικείμενα και εικόνες. Είναι ο ήλιος, η βροχή, τα λουλούδια, τα χρώματα του ουράνιου τόξου που ομορφαίνουν και καθιστούν τη ζωή τους μετά την απώλεια του παππού λιγότερο οδυνηρή. «Γιαγιά είμαι σίγουρος πως ο παππούς είναι στο ουράνιο τόξο. Φυσικά και είναι στο ουράνιο τόξο. Σε ποιο χρώμα; Σε αυτό που αν έλειπε, το τόξο θα έπεφτε από τον ουρανό και θα διαλυόταν».

BIBΛΙΟ 4^ο

Χιούστον με ακούς; Της Le Cuziat Marie

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, ο ήρωας του βιβλίου ο Ζήνωνας προσιδιάζει σε άτομα τυπικής ανάπτυξης με εξαιρετικά αντανεκλαστικά, υψηλό επίπεδο προσαρμογής σε νέα δεδομένα, με πρακτική ματιά, με ευελιξία και θετική και αισιόδοξη διάθεση. Η απώλεια του φίλου του τού προκαλεί λύπη και θλίψη, η οποία είναι διαχειρίσιμη και ελέγξιμη. «Τα προαισθήματα είναι πάντα σημαντικά», «το φαγητό πάντα παρηγορεί», «η ζωή συνεχίζεται».

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής του έργου είναι ένας μικρό αγόρι και ο φίλος του που χάθηκε είναι ένα χρυσόψαρο, ο Χιούστον.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο που χάθηκε είναι ένα μικρό χρυσόψαρο ο Χιούστον και είναι φίλος ενός αγοριού με το όνομα Ζήνωνας.

Για το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, ο Ζήνωνας δεν εμφανίζει κανένα είδος άρνησης, αντίθετα αποδέχεται πλήρως και σχετικά πολύ γρήγορα τη νέα πραγματικότητα, προτιμά να θυμάται με αισιόδοξία τις όμορφες στιγμές που βίωσαν με τον Χιούστον και να τον θυμάται με αγάπη, ενώ δεν παραλείπει να του προσφέρει τις πρέπεισες τιμές για να τον αποχαιρετίσει, όπως του αρμόζει «Ρίχνει μερικά ροδοπέταλα...ευτυχώς που ο Χιούστον δεν φοβάται το σκοτάδι. Μετά ξανακλείνει την τρύπα».

Για το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, ο Ζήνωνας δεν βιώνει υπέρμετρο πένθος και άγχος, αλλά αναμενόμενο και φυσιολογικό, η θλίψη του είναι σε λογικά πλαίσια «δώδεκα λεπτά αργότερα, αναγκάζεται να δεχτεί αυτό που έγινε».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, ο Ζήνωνας δεν αντιδρά επιθετικά προς κάποιον τρίτο, ούτε έχει ξεσπάσματα και εκρήξεις θυμού προς κάποιον τρίτο είτε προς τον εαυτό του, αλλά βιώνει με απόλυτη ηρεμία και νηφαλιότητα αυτό που του συμβαίνει.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν διαφαίνονται τα αίτια θανάτου του χρυσόψαρου, ήταν κάτι απρόοπτο και αιφνιδιαστικό που δεν ανέμενε ο Ζήνωνας « Αργά με πόδια τρεμάμενα, πλησιάζει τη γυάλα. Ο Χιούστον δεν απαντάει. Πάει».

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, ο Ζήνωνας δεν βιώνει κάποιο είδος ενοχής για την απώλεια του φίλου του, ξέρει ότι έπραξε το καλύτερο δυνατό για αυτόν ως φίλος του και δεν κατηγορεί τον εαυτό του για κάτι, αναφορικά με τον θάνατο του φίλου του.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, θα υποστηρίξαμε ότι αν και ο ήρωάς μας αποδέχεται στο έπακρο τη νέα πραγματικότητα χωρίς τον φίλο του πια τον Χιούστον, φαίνεται ότι δεν έχει μια ρεαλιστική εικόνα για την εκτίμηση της νέας κατάστασης του Χιούστον, αφού μιλά για αυτόν με όρους σαν να είναι ακόμη ζωντανός «ευτυχώς που ο Χιούστον δεν φοβάται το σκοτάδι!», αναφερόμενος στην ταφή του Χιούστον σε ένα σκοτεινό, υγρό μέρος.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, φαίνεται ότι οι φίλοι του Ζήωνα δρουν προστατευτικά προκειμένου αυτός να διαχειριστεί και να προσαρμοστεί κατάλληλα στη νέα πραγματικότητα. Στο τέλος του διηγήματος, ο Ζήωνας εγκαταλείπει τον τάφο του Χιούστον για το ραντεβού του με μια φίλη του την Κλειώ λέγοντας ότι η ζωή συνεχίζεται.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, ο Ζήωνας επανεντάσσεται κανονικά στη νέα πραγματικότητα χωρίς να παρουσιάζει κάποια δυσλειτουργία και δυσκολία στη νέα του ζωή. Βιώνει με συγκρατημένη θλίψη την απώλεια και έχοντας ως πολύτιμη παρακαταθήκη τις αναμνήσεις του φίλου του, προτιμά να συνεχίσει με την ανάμνηση του φίλου του «έχει κρατήσει χιλιάδες αναμνήσεις. Και έτσι ο Χιούστον θα είναι για πάντα κοντά του».

Τέλος, αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Ζήωνας συνεχίζει τη ζωή του επινοώντας ως σύμβολο κάποιο αντικείμενο που θα του θυμίζει τον χαμένο του φίλο, αφού φαίνεται ότι έχει ενταχθεί ολοκληρωτικά στο νέο πλαίσιο, κάνοντας πια παρέα με άλλους φίλους του, υποκαθιστώντας τον Χιούστον αφού άλλωστε «η ζωή συνεχίζεται», επιλέγει επομένως να πάει στο ραντεβού του με τη φίλη του Κλειώ.

Βιβλίο 5^ο

Σι Λοντέ Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική του Μίλτου Πιστώφ

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, μπορεί να ειπωθεί ότι το κορίτσι είναι τυπικής ανάπτυξης, ωστόσο η εμμονή αξιοποίηση όλων των ήχων και η απόδοση σε κάθε αντικείμενο της ηχομιμητικής του προφοράς μπορεί να φανερώνει κάποια προσκόλληση σε συγκεκριμένα πράγματα και να παραπέμπει στο φάσμα του αυτισμού, «σκουπίζουν με ρυθμό χριτς χριτς χρουτς», «κόβουν τα ξύλα με ρυθμό τουκ τουκ τακ», «μασουλάνε με ρυθμό χαπ χαπ χουπ», «ροχαλίζουν με ρυθμό χουρ χουρ χουρ».

Το φύλο της πρωταγωνίστριας είναι κορίτσι 10 ετών που ανήκει σε μια φυλή αφρικανική και που το όνομά της είναι Σι Λόντε.

Το κορίτσι έχασε τη γιαγιά της την οποία υπεραγαπά. Αρχικά δεν έχει καταλάβει πού βρίσκεται η γιαγιά της και την αναζητά στο δάσος, τελικά τα πνεύματα του δάσους της αποκαλύπτουν ότι η γιαγιά της έχει χαθεί για πάντα, «τα πνεύματα της ζούγκλας, τα οποία είχαν καλεσμένη τη γιαγιά της Σι Λόντε στον ουρανό εμφανίστηκαν και άφησαν για λίγο τη γιαγιά να συναντήσει την εγγονή της για τελευταία φορά και να την αποχαιρετήσει».

Το κορίτσι εμφανίζει ως ένα βαθμό άρνηση της πραγματικότητας, διότι επιμένει να αναζητά τη γιαγιά της σε κάθε σημείο, στο σπίτι της, στα βουνά, στο δάσος, στις λίμνες, αν και υπάρχουν σαφέστατα δείγματα ότι η γιαγιά της έχει χαθεί για πάντα. Τελικά το τραγούδι της είναι αυτό που λειτουργεί καταπραϋντικά και την κάνει να αποδεχτεί τελικά την απώλεια «η γιαγιά Μάχα και το κορίτσι αγκαλιάστηκαν σφιχτά χωρίς στιγμή η Σι Λόντε να σταματήσει το τραγούδι της».

Το κορίτσι δεν φαίνεται να βιώνει εμμονικό άγχος και κατάθλιψη, αλλά μετά από τη φυσιολογική της θλίψη τελικά αποδέχεται τη νέα πραγματικότητα και αποφασίζει να προχωρήσει χωρίς τη γιαγιά της με νέους ρόλους στη φυλή της «Η Σι Λόντε μπορούσε τώρα να επιστρέψει πίσω. Όταν έφτασε στο χωριό της, όλοι είχαν βρει τους ρυθμούς τους. Το Αμπαγιόμι τραγουδούσε μαζί της. Και το Αμπαγιόλι και το Αμπαγιόβι και το Αμπαγιόνι, και το τραγούδι τους έφτασε ως εμάς».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το κορίτσι δεν διαχειρίζεται τον θάνατο της γιαγιάς με εκρήξεις θυμού ή επιθετικότητα προς τρίτους ή προς τον ίδιο της τον εαυτό. Αντίθετα μάλιστα, γίνεται πιο τρυφερή και ευαίσθητοποιημένη και προς τους άλλους αλλά και προς την ίδια.

Στο κείμενο δεν διαφαίνεται καθαρά το αίτιο της απώλειας, πιθανολογείται όμως ότι επειδή η γιαγιά της Σι Λόντε ήταν μεγάλης ηλικίας, το πιθανότερο αίτιο θανάτου ήταν τα βαθιά γεράματα.

Η Σι Λόντε δεν βιώνει κανένα είδος ενοχής, νιώθει απόλυτη ικανοποίηση από τη σχέση της με τη γιαγιά της, από την αγάπη που της πρόσφερε και από τις αναμνήσεις που πλέον θα τη συντροφεύουν. Νιώθει μάλιστα την ανάγκη να την ευχαριστήσει μέσα από την ψυχή της κατά τον αποχαιρετισμό της, «αντίο γιαγιά μου ψέλλισε όταν τελείωσε το τραγούδι της σε ευχαριστώ για όλα».

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το κορίτσι αν και δέκα ετών φαίνεται ότι βιώνει τον θάνατο με την πραγματική του διάσταση, χωρίς να τον ωραιοποιεί και να τον εξιδανικεύει, αφού γνωρίζει ότι η γιαγιά της δεν θα γυρίσει ποτέ ξανά κοντά της και ότι έχει γίνει και αυτή πνεύμα του δάσους.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, καθοριστικής σημασίας είναι ο κοινωνικός περίγυρος στην αντιμετώπιση του πένθους, η φυλή της είναι αυτή που με την αγάπη τους την βοηθούν να αντιμετωπίσει και να αποδεχτεί το πένθος της και την απώλεια της γιαγιάς της. Παράλληλα και το φυσικό περιβάλλον και η ιδιαίτερη σχέση που έχει η φυλή της με αυτόν λειτουργεί εξίσου παρηγορητικά, «η φωνή της Σι Λόντε μάγεψε τη ζούγκλα. Τα ζώα άκουγαν σαν υπνωτισμένα, οι ουρές τους κουνιόνταν ρυθμικά και τα φυτά λικνίζονταν στον ρυθμό της. Το τραγούδι της ήταν τόσο όμορφο που ακόμα και τα πνεύματα της ζούγκλας, τα οποία είχαν καλεσμένη τη γιαγιά της στον ουρανό εμφανίστηκαν και άφησαν για λίγο τη γιαγιά να συναντήσει την εγγονή της για τελευταία φορά και να την αποχαιρετίσει».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, στο τέλος του διηγήματος το κορίτσι αποδέχεται την απώλεια και εξοικειώνεται ομαλά με τον νέο της ρόλο, «Η Σι Λόντε μπορούσε τώρα να επιστρέψει πια πίσω».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, η Σι Λόντε παραλληλίζει το τραγούδι της με τη γιαγιά της, αφού κάθε φορά που θα τραγουδά, το τραγούδι της αυτό θα της θυμίζει τη γιαγιά της, η οποία με τον τρόπο αυτό θα βρίσκεται για πάντα στη ζωή της και θα την επηρεάζει σημαντικά «και τότε το κορίτσι κατάλαβε

ότι η μουσική δεν την είχε εγκαταλείψει ποτέ και ότι την κουβαλούσε πάντα μέσα της, και τη μουσικά και τη γιαγιά της».

Βιβλίο 6^ο

Το Κόκκινο Κασκόλ του Schuff Nicolas

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το παιδί της συγκεκριμένης ιστορίας έχει εμμονή με ένα κόκκινο κασκόλ και όπου πάει το κρατάει μαζί του χειμώνα καλοκαίρι. Είναι η δεύτερη φορά που χάνει ένα κόκκινο κασκόλ, αφού πριν ένα χρόνο είχε χάσει ακόμη ένα «Δεν ήταν η πρώτη φορά που του συνέβαινε αυτό. Είχε ξαναγίνει τον χειμώνα, τότε που ήταν ένα κασκόλ μεγάλο και χουχουλιάρικο». Η προσκόλληση σε συγκεκριμένα αντικείμενα καθώς και η επανειλημμένη απώλεια αντικειμένων μπορεί να παραπέμπουν το πρώτο σε αυτισμό, το δεύτερο σε ήπια νοητική υστέρηση, αφού το παιδί δεν λειτουργεί υπεύθυνα και ανεξάρτητα, παρά το γεγονός ότι έχει συγκεκριμένη ηλικία.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι ένα αγοράκι ο Φέλιξ το οποίο έχει χάσει το αγαπημένο του αντικείμενο, ένα κασκόλ. Στην ιστορία αναφέρεται και η μητέρα του, ως δημιουργός του κασκόλ.

Στο συγκεκριμένο βιβλίο η απώλεια, δεν αφορά σε πρόσωπο, σε έμψυχο ον, αλλά σε πράγμα και συγκεκριμένα σε ένα μάλλινο, κόκκινο κασκόλ.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτή η επίμονη προσκόλληση στην εύρεση του κασκόλ, η εναγώνια προσπάθεια να μάθει τι απέγινε και που κατέληξε και η αποκατάσταση της ηρεμίας του μόνο στο τέλος, όταν ξαναβρίσκει την τελευταία κόκκινη κλωστή του κασκόλ, προδίδουν μια δυσλειτουργία και άρνηση της νέας πραγματικότητας.

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το παιδί παρουσιάζει διαρκή θλίψη, από την οποία δεν μπορεί να απαλλαγεί. Λειτουργεί σε ένα βαθμό ικανοποιητικά, αλλά έχει μια παρατεταμένη θλίψη η οποία σταματά μόνο όταν ξαναβρίσκει το κόκκινο κασκόλ του «ο Φέλιξ είδε επιτέλους τη κλωστή και την τύλιξε στο χέρι του χαρούμενος, έτσι το κασκόλ ξαναβρήκε τον ιδιοκτήτη του».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, ο Φέλιξ έχει μία έκρηξη θυμού προς τον εαυτό του, τον οποίο κατηγορεί για την απώλεια αυτή, επειδή

αντικειμενικά αυτός και μόνο ευθύνεται για την απώλεια του αντικειμένου «εκνευρίστηκε και στενοχωρήθηκε πολύ».

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, ως αίτιο της απώλειας θεωρείται η αμέλεια του Φέλιξ, ο οποίος ξέχασε στο πάρκο το αγαπημένο του κόκκινο κασκόλ, «Ένα απόγευμα, αφού έπαιξε για λίγο στο πάρκο, ο Φέλιξ έβγαλε το κασκόλ και το άφησε πάνω σε ένα παγκάκι. Μόνο όταν έφτασε στο σπίτι κατάλαβε ότι δεν το είχε μαζί του. Γύρισε στο πάρκο και το έψαξε παντού, αλλά δεν το βρήκε. Τότε εκνευρίστηκε και στενοχωρήθηκε πολύ».

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, ο Φέλιξ νιώθει αντικειμενικά ένοχος για την απώλεια του αντικειμένου, γιατί ήταν αυτός που το ξέχασε στο πάρκο με αποτέλεσμα αυτό να χαθεί για αυτόν τον λόγο και στενοχωριέται υπερβολικά πολύ.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, ο Φέλιξ δεν έχει διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη ρεαλιστική οπτική του αμετάκλητου της απώλειας, σε οποιαδήποτε μορφή της, διότι εξακολουθεί και μετά την απώλεια του πολύτιμου αντικειμένου του να το αναζητά συνεχώς.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η μητέρα βοηθά ως έναν βαθμό τον Φέλιξ να διαχειριστεί αυτή την απώλεια, με το να του πλέξει ένα καινούργιο, ακριβώς ίδιο κασκόλ, αν και το παιδί φαίνεται ότι δεν έχει ξεχάσει ποτέ το πρώτο που έχασε.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί αποδέχεται τη νέα πραγματικότητα μόνο όταν καταφέρει να επανακτήσει μέρος από το κόκκινο κασκόλ, και συγκεκριμένα μια κόκκινη κλωστή που ανήκε κάποτε στο κασκόλ του και θα του το θυμίζει με χαρά.

Σαφέστατα, το παλιό του κασκόλ θα εξακολουθεί να υπάρχει ως σύμβολο στη ζωή του παιδιού, το οποίο αφού βρήκε μια κόκκινη κλωστή από το κασκόλ του, την περνά αμέσως στο χέρι τους ως βραχιόλι για να του το θυμίζει και έτσι να ζήσει από εδώ και πέρα χαρούμενο με την ανάμνηση του αγαπημένου του αντικειμένου, «ο Φέλιξ είδε την κλωστή και την πήρε αμέσως ανάμεσα στα δάχτυλά του».

Βιβλίο 7^ο

Ένα πράσινο τηλέφωνο της Κατερίνας Δημόκα

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το παιδί λέγεται Σταύρος και είναι επτά ετών, έχει χάσει τη γιαγιά του πρόσφατα και δεν μπορεί να αποδεχτεί την απώλεια. Γενικότερα παρουσιάζει χαρακτηριστικά τυπικής ανάπτυξης, ωστόσο η εμμονή του με το πράσινο τηλέφωνο και η αδυναμία του να παραμείνει λειτουργικός, η αδυναμία του να επικοινωνήσει και η προτίμησή του στη μοναξιά μπορεί να προσιδιάζουν και σε τυπικά γνωρίσματα αυτισμού.

Για το δεύτερο ερώτημα, αναφέρεται ότι ο ήρωας της ιστορίας μας λέγεται Σταύρος είναι επτά ετών. Ο Σταύρος έχει την οικογένειά του, τον πατέρα του Λευτέρη, τη μητέρα του Αγγελικά και τη μικρή του αδελφή τη Σοφία. Ο Σταύρος έχει χάσει πρόσφατα τη γιαγιά του την Ευδοκία.

Για το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, η απώλεια αφορά σε έμψυχο ον, τη γιαγιά Ευδοκία, η οποία είναι η γιαγιά του Σταύρου.

Για το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί σαφέστατα εμφανίζει άρνηση της νέας πραγματικότητας, αδυνατεί να αντεπεξέλθει στην καθημερινότητά του, νιώθει στενοχωρημένο και κλείνεται στον εαυτό του. Παραμένει μόνο του στο δωμάτιο του, κρατά ένα τηλέφωνο και προσποιείται ότι συνομιλεί με τη γιαγιά του. Αυτό τον ηρεμεί και του προσφέρει μια πρόσκαιρη ανακούφιση.

Για το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το παιδί βιώνει με έντονη στενοχώρια και κατάθλιψη τον θάνατο της γιαγιάς του, κλείνεται στον εαυτό του και δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο σχολείο, στην οικογένεια, νιώθει ότι του λείπει υπερβολικά η γιαγιά του και τίποτε από όσα κάνει τώρα δεν είναι όμορφα όσο ήταν με τη γιαγιά του «γιαγιούλα μου ήσουν η καλύτερη παρέα στο παιχνίδι», «γιαγιά δεν πρόκειται να βρω ποτέ ξανά τόσο απαλό πουλόβερ σαν εκείνο το γαλάζιο που μου έπλεξες με τις βελόνες».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί δεν βιώνει την απώλεια με εκρήξεις θυμού και επιθετικότητα είτε προς τους άλλους είτε προς τον εαυτό του. Περισσότερο βιώνει παθητικά την κατάστασή του, δεν έχει διάθεση να την αντιμετωπίσει, αποστασιοποιείται.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, τα αίτια της απώλειας δεν διαφαίνονται ξεκάθαρα. Από όσο μπορούμε να καταλάβουμε, η γιαγιά νοσηλεύτηκε για λίγο καιρό στο νοσοκομείο και έπειτα πέθανε, μάλλον λόγω μεγάλης ηλικίας η γιαγιά αρρώστησε και πέθανε.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί δεν βιώνει ενοχικά τον θάνατο της γιαγιάς, περισσότερο στενοχώρια και έντονη θλίψη νιώθει επειδή του λείπει και όχι κάποια μορφή ενοχής.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί δεν έχει ρεαλιστική αντίληψη περί θανάτου και ίσως σε αυτό συνέβαλαν και οι περιγραφές της μητέρας του για τον θάνατο της γιαγιάς Ευδοκίας «η γιαγιά Ευδοκία είναι πλέον σε μία μακρινή γειτονιά, μαζί με τον άντρα της, τον παππού Σταύρο, που δεν τον γνώρισες. Η γειτονιά αυτή είναι ήσυχη, όμορφη και καθαρή. Είμαι βέβαιη πως θα σου άρεσε. Βρίσκεται όμως τόσο μακριά, ώστε δεν πιάνει ούτε το τηλέφωνο...».

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, υποστηρικτικά για τη διαχείριση του πένθους του Σταύρου λειτουργεί η μητέρα του, η οποία προσπαθεί μέσα από τη συζήτηση να του μεταφέρει όμορφες αναμνήσεις της γιαγιάς Ευδοκίας «ώσπου ένα βράδυ η μαμά ήρθε στο κρεβάτι μου πριν κοιμηθώ, με πήρε αγκαλιά κι άρχισε να μου δείχνει παλιές φωτογραφίες της γιαγιάς».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί φαίνεται ότι πείθεται από τις συμβουλές της γιαγιάς να παρατήρει την επικοινωνία τους με το τηλέφωνο και να τη νιώθει ως πνεύμα, χωρίς τη συμβολή εξωτερικών αντικειμένων και πραγμάτων, που είναι άχρηστα γιατί η γιαγιά θα ζει για πάντα μέσα του. Το κείμενο κλείνει με τη συμβουλή της γιαγιάς, ωστόσο δεν μπορούμε να συμπεράνουμε αν τελικά η συμβουλή της βρήκε ανταπόκριση στον Σταύρο « Αυτά τα χρόνια που ζήσαμε μαζί, φτιάξαμε κομματάκι κομματάκι το δικό μας τηλέφωνο. Αυτό το τηλέφωνο έχει πιο μεγάλο καλώδιο από τα συνηθισμένα και να είσαι σίγουρος ότι φτάνει και στη δική μου γειτονιά».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, η ύπαρξη του τηλεφώνου στη ζωή του Σταύρου, με το οποίο συνομιλεί κάθε βράδυ με τη γιαγιά του, εξομολογούμενος τι του συμβαίνει καθημερινά, είναι μια προσπάθεια να τη διατηρήσει

ως σύμβολο ακόμη στη ζωή του, ως άτομο που τον επηρεάζει και τον συμβουλεύει και κατευθύνει ακόμη τη ζωή του, «έτσι κι εγώ πήρα ένα πράσινο τηλέφωνο από τα παιχνίδια της μικρής μου αδελφής, το έβαλα δίπλα στο μαξιλάρι μου και κάθε βράδυ, προτού κοιμηθώ, κάνω πως κουβεντιάζω με τη γιαγιά Ευδοκία».

Βιβλίο 8^ο

Ο κήπος της Ελπίδας, των Isabel Otter και Katie Rewse

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το κορίτσι η Μάγια, είναι ένα παιδί τυπικής ανάπτυξης, που βιώνει έντονη θλίψη λόγω του θανάτου της μητέρας της «τίποτα πια δεν είναι το ίδιο από τη μέρα που έφυγε η μαμά».

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστές του βιβλίου είναι η Μάγια και ο πατέρας της, που βιώνουν έντονη θλίψη λόγω του θανάτου της μητέρας της Μάγιας.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο το οποίο έχει πεθάνει είναι η μητέρα της Μάγιας, γεγονός που την κάνει πάρα πολύ δυστυχισμένη «Η Μάγια νιώθει πολύ μόνη».

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το κορίτσι δεν βιώνει κάποια άρνηση της πραγματικότητας, ούτε η ίδια ούτε και ο πατέρας της. Αντίθετα, επειδή συνειδητοποιεί από πολύ νωρίς την απώλεια της μητέρας και τις αλλαγές που προκάλεσε αυτό στη ζωή τους, νιώθει έντονη θλίψη «όταν η Μάγια είναι λυπημένη, ο μπαμπάς την αγκαλιάζει σφιχτά και της λέει τις καλύτερες ιστορίες του κόσμου».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το παιδί νιώθει έντονη θλίψη, όχι άγχος αλλά έντονη οδύνη για τον θάνατο της μητέρας της «ένα απόγευμα η Μάγια ένιωθε και πάλι θλιμμένη και ανήσυχη».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί δεν εμφανίζει επιθετικότητα ή θυμό είτε προς τους άλλους είτε προς τον ίδιο της τον εαυτό. Η ίδια έχει μια θετική ανταπόκριση, πιο δυναμική στη διαχείριση του πένθους της, αφού κατά κάποιο τρόπο ξεσπά τη συσσωρευμένη της λύπη στη δημιουργία ενός όμορφου κήπου, με τον τρόπο αυτό εκτονώνεται θετικά «κάποιες μέρες ήταν πιο δύσκολες για τη Μάγια, αλλά ο κήπος της ελπίδας την βοηθούσε να ηρεμεί».

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, στο κείμενο δεν αναφέρονται τα αίτια του θανάτου της μητέρας και είναι απροσδιόριστα, μπορούμε να υποθέσουμε ίσως ότι η μητέρα της μπορεί να υπέφερε από κάποια ανίατη ασθένεια, αφού ο πατέρας αναφέρει ότι η μητέρα όταν ήταν στενοχωρημένη και ανησυχούσε, έσπερνε σπόρους που όσο θα μεγάλωναν θα της αφαιρούσαν όλες τις σκοτούρες «όταν ένιωθε αναστατωμένη και λυπημένη, έβγαινε στον κήπο και φύτευε σπόρους με την ελπίδα ότι μια μέρα θα γίνουν όμορφα λουλούδια».

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, η Μάγια δεν αισθάνεται κάποια ενοχή για τον θάνατο της μητέρας της, παρά μόνο θλίψη και έντονη απογοήτευση.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, η Μάγια έχει διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη αντίληψη περί θανάτου, γνωρίζει το οριστικό και αμετάκλητο του θανάτου για τον λόγο αυτό δεν το έχει σχηματίσει ωραιοποιημένα στο μυαλό της, γνωρίζει ότι η μητέρα της δεν πρόκειται να επιστρέψει και γι' αυτό είναι θλιμμένη.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η Μάγια έχει τη στήριξη τόσο του σκύλου της του Πιπ, του πατέρα της που την φροντίζει και τη στηρίζει αλλά και της ασχολίας που βρήκε προκειμένου να μπορέσει να ξεπεράσει τον θάνατο της μητέρας της, να παρηγορηθεί και να προχωρήσει όσο γίνεται στη ζωή της «ο Πιπ βοηθούσε και αυτός με τον τρόπο του», «η δουλειά στον κήπο έκανε πολύ καλό στη Μάγια, η οποία ένιωθε και πάλι χαρούμενη και ξένοιαστη, όπως αισθανόταν παλιά», «όταν η Μάγια δεν είναι καλά, ο μπαμπάς την αγκαλιάζει και της λέει τις καλύτερες ιστορίες του κόσμου».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, στο τέλος του βιβλίου το κορίτσι με τη βοήθεια του κήπου που έχει δημιουργήσει, αισθάνεται αισιοδοξία να συνεχίσει τη ζωή της, ωστόσο η θλίψη εξακολουθεί να υπάρχει τόσο σε αυτήν όσο και στον πατέρα της, αφού αναφέρει ότι «η ζωή δεν ήταν η ίδια από τότε που έφυγε η μαμά. Το σπίτι εξακολουθούσε να είναι ακατάστατο. Η Μάγια, ο μπαμπάς και ο Πιπ ήταν ακόμα λυπημένοι. Κάτι όμως είχε αλλάξει...για πρώτη φορά, εδώ και καιρό υπήρχε ελπίδα».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή της Μάγιας μέσα από τον υπέροχο κήπο που δημιούργησε κατά το παράδειγμα της μητέρας της. Κάθε φορά που αντικρίζουν τον κήπο τους, αισθάνονται την παρουσία της μητέρας «ο μπαμπάς και η Μάγια κοίταξαν τον πανέμορφο κήπο τους και χαμογέλασαν τρυφερά».

Βιβλίο 9^ο

Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους, της Πέρσας Ζαχαρία

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, ο ήρωας του έργου είναι ένα αγοράκι που δεν μιλάει καθόλου, ενώ φαίνεται ότι αισθάνεται και αντιλαμβάνεται τα πάντα και έχει υψηλό δείκτη συναισθηματικής νοημοσύνης, είναι πολύ τρυφερός με τα ζώα. Θα μπορούσαμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι παρουσιάζει εικόνα παιδιού που εμφανίζει αλαλία.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι ένα αγοράκι περίπου δέκα ετών και μια φάλαινα με ανθρώπινα συναισθήματα.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το βιβλίο προσεγγίζεται κυρίως από την πλευρά της φάλαινας που νιώθει μεγάλη μοναξιά μετά την απομάκρυνση του παιδιού από κοντά της, μετά τη γνωριμία τους. Το παιδί είναι ο φίλος που έκανε η φάλαινα, κατά την παραμονή του στη θάλασσα.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, η φάλαινα δεν εμφανίζει κάποια ένδειξη άρνησης της νέας πραγματικότητας, αφού απευθείας συνειδητοποιεί την απώλεια του φίλου της και ξεσπά σε κλάματα.

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, η φάλαινα αισθάνεται μεγάλη θλίψη και στενοχώρια λόγω της απώλειας του φίλου της και της συνειδητοποίησης ότι και πάλι θα είναι καταδικασμένη να ζει μόνη της.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, η φάλαινα δεν έχει κάποια έκρηξη θυμού ή επιθετικότητα προς την ίδια, ή προς κάποιον τρίτο. Η θλίψη της είναι πιο παθητική χωρίς διάθεση ξεσπάσματος του όποιου θυμού και της θλίψης της.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, η απώλεια του φίλου της σχετίζεται με την αδυναμία του φίλου της να

παραμένει μέσα στο φυσικό περιβάλλον της φάλαινας, τη θάλασσα, διότι είναι άνθρωπος που ζει σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Μια τέτοια συμβίωση θα ήταν αδύνατη.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, δεν υπάρχει κάποια ένδειξη ενοχής της φάλαινας για την απώλεια του φίλου της. Είναι ένα περιστατικό που φαίνεται ότι αποδέχεται με οδύνη, χωρίς να κατηγορεί όμως τον εαυτό της για αυτό.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, η φάλαινα φαίνεται ότι συνειδητοποιεί τη σημασία της απώλειας γιατί θρηνεί για τον χαμένο της φίλο, που γνωρίζει ότι δεν θα ξαναδεί στο μέλλον.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, δεν υπάρχει κάποιο πρόσωπο που να στηρίζει τη φάλαινα στη διαχείριση της απώλειας, είναι κάτι που πρέπει να διαχειριστεί μόνη της και να το αντιμετωπίσει.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, μετά τον αποχαιρετισμό των δύο η φάλαινα καταφεύγει πάλι στη σιωπή της και επιστρέφει στο φυσικό της περιβάλλον, δείχνοντας έτσι ότι έχει αποδεχτεί αυτόν τον χωρισμό από τον φίλο της και έχει επιστρέψει στη συνηθισμένη της πραγματικότητα.

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το αγόρι που έχει χαθεί εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή της φάλαινας ως σύμβολο και να το επηρεάζει. Ο καθένας επιστρέφει στη ζωή και στη δική του ρουτίνα.

Βιβλίο 10^ο

Ο παππούς λύκος του Avril McDonald

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου προσιδιάζει σε παιδί τυπικής ανάπτυξης και δεν παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα ή σημάδι που να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει κάποιο πρόβλημα ή σύνδρομο.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι ο Βόλφι, ένα αρσενικό Λυκάκι που έχασε τον παππού του.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, η απώλεια αφορά σε συγγενικό πρόσωπο και μάλιστα στον παππού του μικρού Βόλφι, που είναι και αυτός λύκος.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, ο μικρός Βόλφι αρνείται με θυμό τη νέα πραγματικότητα και δεν δέχεται ότι ο παππούς του έχει πεθάνει. Συγκεκριμένα ξεσπάει «λες ψέματα, της φώναζε ο Βόλφι θυμωμένος. Ο αγαπημένος μου παππούς δεν είναι πεθαμένος».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, ο Βόλφι βιώνει έντονη θλίψη για τον θάνατο του παππού του και δεν μπορεί να συγκρατήσει τον θυμό και τα δάκρυά του. «στο πρόσωπό του κύλαγαν τα δάκρυα ποτάμι. Του έλειπε ο καλός παππούς που φίλο του είχε κάμει».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, ο Βόλφι είναι πολύ θυμωμένος για τον θάνατο του παππού του, ξεσπάει σε τρίτους και συγκεκριμένα προς την κουκουβάγια Κάτια όταν τον πληροφορεί τον θάνατο του παππού του «λες ψέματα, της φώναζε ο Βόλφι θυμωμένος. Ο αγαπημένος μου παππούς δεν είναι πεθαμένος». Νιώθει έντονη θλίψη και θυμό, «Μέρες, βδομάδες πέρναγαν. Κάθε στιγμή θλιμμένη», και την κάνει ορατή στους γύρω του.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν γνωρίζουμε την ακριβή αιτία θανάτου του παππού, ίσως να οφείλεται στη γεροντική του ηλικία.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, δεν προκύπτει ότι ο Βόλφι νιώθει κάποια ενοχή για τον παππού του που πέθανε, παρά μόνο απέραντη στενοχώρια.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, ο Βόλφι έχει σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το αμετάβλητο του θανάτου, το αναπόδραστο και οριστικό και ότι τώρα πια η ζωή του έχει αλλάξει, «ο κόσμος τους πως άλλαξε! Αυτή ήταν η αλήθεια».

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, οι φίλοι του βοηθούν τον Βόλφι να ξεπεράσει τον θάνατο του παππού του, όπως είναι η φίλη του η Αραχνούλα η οποία τον στηρίζει λέγοντάς του «Σκύψε και βρες τον μέσα σου. Τον κλείνεις στην καρδιά σου». Τα ενθαρρυντικά τους λόγια και η συντροφιά μαζί τους τον κάνουν να ξεχάσει για λίγο τον πόνο του.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, στο τέλος ο Βόλφι επιλύει τη δυσλειτουργία μέσα του και μαθαίνει να ζει με την απώλεια, «ο Βόλφι ένιωσε χαρά και στην καρδιά γαλήνη. Για πάντα ήξερε ο παππούς πως μέσα του θα μείνει».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, πλέον ο Βόλφι έχει αποφασίσει να συνεχίσει τη ζωή του με τη χαρά της ανάμνησης του παππού του. Ένα σκιάχτρο ντυμένο πια με τα ρούχα του παππού τούς θυμίζει τον παππού και λειτουργεί στη ζωή τους ως το υποκατάστατο του παππού. Πλέον οι φίλοι γνώρισαν πως η αληθινή αγάπη δεν πεθαίνει.

Βιβλίο 11^ο

Ο παππούς που δεν γνώρισα, της Κατερίνας Σέρβη

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το παιδί έχει συγκροτημένη σκέψη και επιχειρηματολογία για την ηλικία του, είναι 10 ετών, και παραπέμπει σε παιδί τυπικής ανάπτυξης. Δεν υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι το παιδί ανήκει σε παιδί που αντιμετωπίζει κάποιο σύνδρομο ή πρόβλημα.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής είναι κορίτσι που διηγείται τις ιστορίες για τον παππού της όπως της τα διηγήθηκαν οι δικοί της.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το άτομο που έχει πεθάνει είναι ο παππούς της μικρής για τον οποίο αισθάνεται θαυμασμό και υπερηφάνεια.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί δεν αισθάνεται κάποια άρνηση της πραγματικότητας, έχουν περάσει πολλά χρόνια και είναι μια ιστορία που μπορεί να τη θυμάται χωρίς ιδιαίτερη στενοχώρια, «κι εγώ είμαι υπερήφανη για τον παππού και ας μην τον γνώρισα».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το κορίτσι δεν νιώθει καθόλου θλίψη ή κατάθλιψη ή άγχος, παρά μόνο θαυμασμό και περηφάνια, «θέλω όταν μεγαλώσω να του μοιάσω».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί δεν εμφανίζει καμία έκρηξη θυμού ή επιθετικότητα προς κάποιον άλλο ή προς τον εαυτό της.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, τα αίτια του θανάτου του παππού δεν αναφέρονται ξεκάθαρα, ίσως να πέθανε στον πόλεμο που συμμετείχε ίσως όμως να πέθανε λόγω των γηρατειών.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί δεν αισθάνεται κάποια ενοχή για την απώλεια και τον θάνατο του παππού του.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί έχει διαμορφώσει μια ρεαλιστική άποψη περί θανάτου, ίσως και η ηλικία της, ίσως και τα χρόνια που πέρασαν ή οι αναφορές του πατέρα για τον παππού Αντώνη, επενεργούν

θετικά ώστε το παιδί αφενός να θαυμάζει τον παππού, αφετέρου να αποδέχεται τον θάνατό του στη ρεαλιστική του διάσταση.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η οικογένεια λειτουργεί υποστηρικτικά για τον σχηματισμό μιας θετικής εικόνας για τον παππού και για την ήρεμη αποδοχή του θανάτου του, «εγώ είμαι υπερήφανη για τον παππού και ας μην τον γνώρισα».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί ολοκληρωτικά έχει αποδεχτεί την απώλεια και δεν εμφάνισε ούτε εμφανίζει κάποια δυσλειτουργία. Προτιμά τα θετικά μηνύματα της απώλειας του παιδιού να τα κουβαλά μέσα του ως πολύτιμη παρακαταθήκη, «θέλω όταν μεγαλώσω να του μοιάσω, όχι να πολεμήσω να είμαι γενναία».

Αναφορικά με το δωδέκατο ερώτημα, αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό ο παππούς εξακολουθεί να επηρεάζει το παιδί διότι λειτουργεί σε αυτό ως πρότυπο μίμησης που πρέπει να ακολουθεί πάντα στη ζωή του προκειμένου να είναι δυνατή και γενναία, όχι σε περίπτωση πολέμου αλλά γενικά για να αντιμετωπίζει τις δυσκολίες της ζωής, «και να πιστεύω πως θα βρω νερό ακόμα και όταν γύρω είναι μόνο άμμος».

Βιβλίο 12^ο

Παιχνίδια με τον παππού, της Σοφίας Τσιάμη

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το παιδί προσιδιάζει σε παιδί που χαρακτηρίζεται από ΔΕΠΥ, διότι περιγράφει αλληπάλληλες δραστηριότητες και καταστάσεις στις οποίες συμμετέχει και αφορούν σε ένα υπερκινητικό παιδί. Φαντάζεται διαφορετικές δραστηριότητες που θα μπορούσε να κάνει με τον παππού του, όπως το να σκάψουν τον κήπο, να φτιάξουν χαρταετό, να παίξουν κυνηγητό, τον Ζορό, να σκαρφαλώσουν σε ψηλά βουνά, σε σκοτεινές σπηλιές, θα χόρευαν, θα πετούσαν με γιγάντιες μέλισσες, θα ταξίδευαν στη θάλασσα.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστής του έργου είναι ένα αγόρι, το οποίο έχει χάσει τον αγαπημένο του παππού.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο που πέθανε είναι άνθρωπος και είναι ο παππούς ενός μικρού παιδιού.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί εμφανίζει άρνηση της νέας πραγματικότητας, διότι συνεχώς προβαίνει σε ερωτήματα που αφορούν στην πιθανή παρουσία του παιδιού ακόμη στη ζωή του. Το ότι καταφεύγει σε αυτήν την πρακτική σημαίνει ότι δεν είναι σε θέση να προχωρήσει στη ζωή του «αν ήταν ο παππούς εδώ...αν ήταν ο παππούς εδώ».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το παιδί μπορεί να υποστηριχθεί ότι λόγω του άγχους και της έντονης θλίψης του για τον θάνατο του παππού, προβαίνει σε αλληπάλληλες ερωτήσεις σχετικά με πιθανά σενάρια δραστηριοτήτων με τον παππού. Η ανάμνηση του παππού πιθανώς θα του δημιουργεί όμορφα συναισθήματα που θα τον ηρεμούν συναισθηματικά και θα τον ανακουφίζουν.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί βιώνει και θυμό και οργή, χωρίς ωστόσο να ξεσπά σε τρίτους «φώναξα, έκλαψα σαν μωρό παιδί, θύμωσα πολύ!». Ίσως για τον θυμό του κατηγορεί τον παππού του, επειδή τον εγκατέλειψε.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν γνωρίζουμε τα ακριβή αίτια του θανάτου του παππού, πιθανολογούμε ότι ο παππούς χάθηκε λόγω της μεγάλης του ηλικίας.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί δεν νιώθει κάποια ενοχή για την απώλεια του παππού του, παρά μόνο μια έντονη θλίψη και στενοχώρια «παππού αυτό δεν είναι σωστό! Και μην μου κάνεις τον κουφό!»

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί δεν έχει σχηματίσει μια ρεαλιστική εικόνα του θανάτου, διότι περιγράφει την προσπάθειά του να φτάσει τον παππού του στον ουρανό με τη βοήθεια μιας σκάλας, «έψαξα σκάλα να ανεβώ, αστέρι για να κρεμαστώ, κομήτη να εκτοξευθώ, μα τίποτα!», «το κατάλαβα καλά, πως ο παππούς δεν έφυγε παντοτινά...μονάχα τριγυρίζει εκεί ψηλά και στήνει μαζί μου παιχνίδια ονειρικά...»

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, δεν αναφέρεται κάτι για στήριξη του παιδιού από άλλα πρόσωπα ή τον κοινωνικό περίγυρο. Μάλλον το παιδί με τη βοήθεια της φαντασίας του, ταξιδεύει με τη βοήθεια του ονείρου και της μαγείας σε μέρη όπου ο παππούς του είναι κοντά του, «γίνεται άστρο φωτεινό...γίνεται ήλιος καλοκαιρινός...γίνεται βρόχινο νερό...».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί με τη φαντασία και με λυρική γλώσσα αποδέχεται τον θάνατο του παππού του και ήρεμο πια μπορεί να συνεχίσει τη ζωή του «ναι τον θυμάμαι, ναι γελώ, ψηλά κοιτώ τον ουρανό και τον κρατάω ζωντανό μες στην ψυχή και το μυαλό!».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, ο παππούς υπάρχει στη ζωή του παιδιού και την επηρεάζει μέσα από απλά καθημερινά πράγματα και εμπειρίες, το βράδυ στα αστέρια που τον φωτίζουν, στη γλυκιά αρμύρα της θάλασσας, στις κρύες μέρες του χειμώνα, στο σχολείο, στο βρόχινο νερό. Βρίσκεται παντοτινά μαζί του μέσα στο μυαλό και στην καρδιά του, τον κατευθύνει και τον προστατεύει παντοτινά!

Βιβλίο 13^ο

Παραμύθια με καρπούζι της Ιωάννας Μπαμπέτα και Ντανιέλας Σταμάτη

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, η ηρωίδα του βιβλίου είναι ένα κορίτσι τυπικής ανάπτυξης και κανένα από τα χαρακτηριστικά της δεν παραπέμπει σε παιδί μη τυπικής ανάπτυξης.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνίστρια του έργου είναι ένα κορίτσι στο οποίο δεν μαθαίνουμε την ηλικία, αλλά καταλαβαίνουμε από τις αναφορές του βιβλίου ότι είναι λίγο πριν την εφηβεία, και επισκέπτεται τη γιαγιά της στο νησί με τη συνοδεία της μητέρας της κάθε καλοκαίρι. Στο νησί έχει ένα φίλο τον Λεωνίδα, τον οποίο χρόνο με τον χρόνο αρχίζει να ερωτεύεται.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο το οποίο έχει πεθάνει είναι η γιαγιά του κοριτσιού, η οποία ζει σε ένα νησί.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το κορίτσι δεν εμφανίζει άρνηση της πραγματικότητας αντίθετα φαίνεται ότι έχει ωριμάσει και έχει αποδεχτεί την απώλεια της γιαγιάς με ηρεμία και ψυχραιμία «συνήθως στη ζωή όπως και στα παραμύθια, ο χρόνος κυλά σαν νεράκι».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το κορίτσι δεν αισθάνεται θλίψη ούτε έντονη στενοχώρια, αλλά μια γλυκιά μελαγχολία για την απώλεια της γιαγιάς «ίσως βέβαια η γιαγιά εκεί ψηλά που είναι να συναντήσει τον χρυσαετό. Ένα μαγικό του φτερό αρκεί για να επιστρέψει».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το κορίτσι δεν ξεσπά με εκρήξεις θυμού ή επιθετικότητα προς τρίτους, αποδέχεται τον θάνατο της γιαγιάς ως κάτι φυσιολογικό, που ακόμη και αν είναι πολύ επώδυνο ως γεγονός, δεν πρέπει να το απορρίπτει στη ζωή «και πήγα πάλι στο σπίτι της γιαγιάς. Πάντα θα είναι το σπίτι της γιαγιάς κι αν μη μένει η γιαγιά εκεί πια».

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν διαφαίνονται επακριβώς τα αίτια θανάτου της γιαγιάς, ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γιαγιά πέθανε λόγω της προχωρημένης της ηλικίας.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το κορίτσι δεν αισθάνεται κάποια ενοχή για τον θάνατο της γιαγιάς, ίσως μόνο κάποια ενοχή για τον χρόνο που δεν πέρασε με την γιαγιά της, αφού προτιμούσε το παιχνίδι με τον φίλο της Λεωνίδα. Για τον λόγο αυτό μονολογεί ότι θα ήθελε πάρα πολύ τώρα να είχε την

ευκαιρία να ξανακούσει από τα χείλη της ένα παραμύθι, να περάσει μαζί της και άλλες όμορφες στιγμές «ακόμη ένα παραμύθι θέλω γιαγιά, της απαντούσα και γύριζα σελίδα».

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το κορίτσι τη στιγμή που πρωτοέμαθε τον θάνατο της γιαγιάς της δεν φαίνεται ότι έχει διαμορφώσει μια ρεαλιστική εικόνα για τον θάνατο, αφού εύχεται πόσο θα ήθελα να υπήρχε το νερό της ζωής. Να ταξιδέψω σε μακρινές καστροπολιτείες πέρα από τη γαλάζια θάλασσα για να της το φέρω. Κι ας έλιωνα τρία ζευγάρια σιδερένια παπούτσια. Ή ακόμα ας έβρισκα το λυχνάρι του Αλαντίν και ας είχε μόνο μια ευχή να μου πραγματοποιήσει. Ξέρω πολύ καλά τι θα ζητούσα».

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η στήριξη του φίλου της Λεωνίδα στην απώλεια της γιαγιάς, η επιστροφή στο σπίτι της γιαγιάς και η επαφή με τις συνηθισμένες ρουτίνες που έκανε μαζί με τη γιαγιά τη βοηθούν να αποδεχτεί τον θάνατο της γιαγιάς και να το δέχεται με μια γλυκιά νοσταλγία «πήρα τη φωτογραφία, βγήκα στη βεράντα και την ακούμπησα απαλά πάνω στην πολυθρόνα της. Ξαναμπήκα μέσα πήρα αγκαλιά ένα βιβλίο και βγήκα πάλι στον ήλιο».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το κορίτσι στο τέλος της ιστορίας μας, αποδέχεται τον θάνατο της γιαγιάς της, τη θυμάται με νοσταλγία και μελαγχολία, μπορεί να είναι λειτουργική στο σπίτι της γιαγιάς, χωρίς την παρουσία της γιαγιάς να τη συντροφεύει «και πέρασε το καλοκαίρι με τρόπο μαγικό. Αληθινά μαγικό. Μέρρες γεμάτες παραμύθια, στιγμές γεμάτες αλήθεια».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, το σπίτι της γιαγιάς, η φωτογραφία της με το καρπούζι, τα παραμύθια της γιαγιάς είναι πράγματα που παραμένουν ακόμη στη ζωή του κοριτσιού, που της θυμίζουν ακόμη τη γιαγιά που επηρεάζουν τη ζωή της και λειτουργούν ως σύμβολα της παρουσίας της γιαγιάς στη ζωή του παιδιού. Το παραμύθι τελειώνει στο σπίτι της γιαγιάς, με το κορίτσι να φαντάζεται ότι συνομιλεί ακόμη με τη γιαγιά της «Θέλεις κι άλλο καρπούζι, εγγόνα μου; Ακόμα ένα παραμύθι θέλω γιαγιά, της απαντούσα και γύριζα σελίδα».

Βιβλίο 14^ο

Πολυάννα της Έλινορ Πόρτερ

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το κορίτσι δεν προσιδιάζει σε παιδί που χαρακτηρίζεται από κάποιο σύνδρομο ή πρόβλημα. Παρά το γεγονός ότι έχει χάσει και τους δύο της γονείς, είναι φοβερά αισιόδοξη και θετική προς τη ζωή. Το κορίτσι, ωστόσο, υποφέρει από κινητικά προβλήματα, αφού είναι παράλυτο από τη μέση και κάτω, δεν μπορεί να περπατήσει λόγω κάποιου ατυχήματος με ένα αυτοκίνητο που τη χτύπησε.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, η πρωταγωνίστρια είναι ένα κορίτσι σχολικής ηλικίας, το οποίο έχει χάσει τη μητέρα και τον πατέρα του και ζει πια με την αδελφή της μητέρας της, τη θεία Πόλυ.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, τα άτομα που έχουν χαθεί είναι οι γονείς της Πολυάννα, πρώτα η μητέρα και κατόπιν ο πατέρας της «ορφανή από μητέρα, πριν από λίγο καιρό είχε χάσει και τον πατέρα της και είχε μείνει ολομόναχη».

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το κορίτσι δεν εμφανίζει άρνηση της νέας πραγματικότητας, αποδέχεται τη νέα κατάσταση και μάλιστα είναι ιδιαίτερος προσαρμοστική στις νέες συνθήκες ζωής που καλείται να αντιμετωπίσει «ήταν χαρούμενη, όμως, γιατί ανυπομονούσε να γνωρίσει τη θεία Πόλυ, την αδελφή της μητέρας της, η οποία θα τη φρόντιζε από εδώ και πέρα».

Το παιδί δεν βιώνει κάποια κατάθλιψη και άγχος, αντίθετα είναι έτοιμη να προσφέρει αγάπη σε όποιον συναντά, στην υπηρέτρια του σπιτιού, στον ιδιόρρυθμο κύριο Πέντλεντον, στον γιατρό Τσίλτον, στους ασθενείς του κυρίου Τσίλτον, στην κυρία Σνόου, στην υπηρέτρια Νάνσυ και τέλος στην αυστηρή της θεία κυρία Πόλυ.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το κορίτσι δεν βιώνει τη νέα κατάσταση με εκρήξεις θυμού ή επιθετικότητα, είναι απολύτως θετική και χαρούμενη για τη νέα της ζωή και ας είναι δύσκολη. Για παράδειγμα, στην αρχή η θεία της είναι αρκετά σκληρή απέναντί της και της δίνει για δωμάτιο μια σκοτεινή σοφίτα, την οποία όμως το παιδί δεν απορρίπτει αλλά τη δέχεται με χαρά και αισιοδοξία «μπορεί εκείνη την εποχή η ατμόσφαιρα στη σοφίτα να ήταν αποπνικτική, η θέα όμως από το παράθυρο ήταν η πιο όμορφη που είχε δει ποτέ της!»

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν γίνονται γνωστά τα αίτια του θανάτου των γονιών της Πολυάννα, απλώς

αναφέρεται ότι πριν καιρό έχασε τη μαμά της και σχετικά πρόσφατα τον πατέρα της. Ίσως επρόκειτο για κάποια ασθένεια ξαφνική που της στέρησε και τους δύο γονείς της.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, η Πολυάννα δεν βιώνει κάποια ενοχή για την απώλεια των γονιών της, φαίνεται ότι έχει αποδεχτεί τη θλιβερή της θέση και με διάθεση μαχητική προσπαθεί να αντεπεξέλθει στα νέα δεδομένα της ζωής της.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, η Πολυάννα έχει δημιουργήσει μια ρεαλιστική εικόνα του θανάτου, διότι είναι αρκετά ώριμη για την ηλικία της, ίσως ο θάνατος και των δύο γονιών της την έχουν κάνει αρκετά προσαρμοστική και ευέλικτη.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η Πολυάννα έχει τη στήριξη της θείας αλλά και του νέου κοινωνικού περιγύρου, μου με την αγάπη τους καταφέρνουν να κάνουν την Πολυάννα αποδεκτή και αγαπητή τελικά στο νέο της περιβάλλον, με αποτέλεσμα αυτή να είναι πολύ προσαρμοστική και λειτουργική.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, παρά τα αρχικά προβλήματα που αντιμετωπίζει, καχυποψία του νέου περιβάλλοντος, αυστηρότητα και σκληρότητα της θείας της, τελικά καταφέρνει με την αγάπη που σκορπά απλόχερα να γίνει αγαπητή και να συγκινήσει το νέο της περιβάλλον το οποίο την αποδέχεται και τη στηρίζει πλέον ολοκληρωτικά, με αποτέλεσμα την ομαλή ένταξη του παιδιού μέσα στο νέο πλαίσιο όπου πλέον ζει.

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, δεν υπάρχει κάποια ένδειξη ότι οι γονείς της Πολυάννα εξακολουθούν να επηρεάζουν τη ζωή της. Ίσως μόνο η επικράτηση της θείας της, της αδελφής της μητέρας της στη ζωή της να λειτουργεί ως υποκατάστατο της μητέρας της. Ίσως πια η θεία να είναι η μητέρα που έχασε η Πολυάννα, στη θέση της μητέρας της.

Βιβλίο 15°

Πού πήγε η γιαγιά; Της Bonnie Zucker

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το βιβλίο αφορά είτε σε παιδιά που βρίσκονται σε μικρή χρονολογική ηλικία, είτε σε παιδιά που βρίσκονται σε μικρή νοητική ηλικία. Τα χαρακτηριστικά του παιδιού, ο οποίος είναι πρωταγωνιστής προσιδιάζουν σε παιδιά νοητικής σοβαρής υστέρησης, ήπιας, μέτριας ή σοβαρής αναλόγως της πραγματικής ηλικίας του παιδιού, «όταν κάποιος δουλεύει το σώμα του σταματάει να δουλεύει», «το σώμα της γιαγιάς σταμάτησε να δουλεύει», «το σώμα της γιαγιάς δεν μπορεί να δουλέψει ξανά».

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι ένα αγοράκι, που έχασε τη γιαγιά του και αδυνατεί να καταλάβει το γεγονός του θανάτου. Σε αυτό τον βοηθά η μητέρα του προκειμένου να κατανοήσει και να αντιληφθεί την απώλεια.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο που χάθηκε είναι η γιαγιά του παιδιού.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί εμφανίζει άρνηση της νέας πραγματικότητας γιατί αδυνατεί να την προσδιορίσει και να την κατανοήσει «δεν μπορούμε να ξαναδούμε τη γιαγιά γι' αυτό μας λείπει», λέει η μητέρα στο παιδί, το οποίο επιθυμεί να δεν τη γιαγιά του αγνοώντας την πραγματικότητα του θανάτου.

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, τόσο το παιδί όσο και η μητέρα του βιώνουν την απώλεια με μεγάλη θλίψη και στενοχώρια «δεν μπορούμε να ξαναμιλήσουμε στη Γιαγιά. Γι' αυτό είμαστε πολύ στενοχωρημένοι».

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί βιώνει τον θάνατο της γιαγιάς με θυμό και ξεσπάσματα οργής, ενώ η μητέρα του το συμβουλεύει «δεν πειράζει να είσαι θυμωμένος. Και η μαμά μπορεί να είναι θυμωμένη».

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν εκφράζονται διακριτά τα αίτια θανάτου της γιαγιάς, ίσως όμως πρόκειται για θάνατο λόγω προχωρημένης ηλικίας.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί δεν βιώνει ενοχικά τον θάνατο της γιαγιάς, παρά μόνο έντονη θλίψη, θυμό και στενοχώρια.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί δεν έχει σχηματίσει μια ρεαλιστική εικόνα περί θανάτου, θεωρεί ότι είναι δυνατόν να ξαναδεί τη γιαγιά «δεν μπορούμε να ξαναδούμε τη γιαγιά, γι' αυτό μας λείπει»

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η μητέρα του παιδιού βοηθά καταλυτικά το παιδί να διαχειριστεί την απώλειά του και να μπορέσει να κατανοήσει το γεγονός του θανάτου. Η μητέρα στηρίζει και συμβουλεύει το παιδί της με διάφορες συμβουλές «δεν πειράζει να κλάψεις..., δεν πειράζει να είσαι στενοχωρημένος..., δεν πειράζει να είσαι θυμωμένος... και η μαμά είναι θυμωμένη, και η μαμά κλαίει, και η μαμά είναι στενοχωρημένη».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, το παιδί επιλύει τη δυσλειτουργία του με την αποδοχή του θανάτου της γιαγιάς και την ανακουφιστική παραδοχή ότι η αγάπη για τη γιαγιά δεν θα πεθάνει ποτέ, θα παραμείνει ζωντανή όπως και η ανάμνησή της «η αγάπη δεν μπορεί να πεθάνει ποτέ».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, η γιαγιά φαίνεται ότι θα βρίσκεται για πάντα στη ζωή του παιδιού μέσω της αγάπης του παιδιού προς αυτήν. Το παιδί κάθε φορά που θα κοιτά φωτογραφίες και τον ουρανό θα φαντάζεται ότι κάπου εκεί θα είναι η γιαγιά του να τον προσέχει και να τον αγαπά «και μπορείς ακόμα να την αγαπάς, και αυτή θα σ' αγαπάει για πάντα».

Βιβλίο 16^ο

Ο παππούς του Κυριάκου, της Κυριακής Κηρυττοπούλου

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, τα χαρακτηριστικά του παιδιού προσιδιάζουν σε παιδί τυπικής ανάπτυξης, που δεν αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα ή σύνδρομο.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι ο τετράχρονος Κυριάκος, ο οποίος έχει χάσει τον παππού του τον Κυριάκο. Το παιδί υποστηρίζεται από τη γιαγιά του και τη μητέρα του προκειμένου να διαχειριστεί την απώλεια.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το παιδί αρνείται να αποδεχτεί τον θάνατο του παππού του και επίμονα ρωτά αν αυτός θα ξαναγυρίσει πίσω κοντά του «κυρίως ο Κυριάκος ρωτούσε αν ο παππούς θα ξανάρθει».

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί αρνείται τη νέα πραγματικότητα, επιθυμεί να επιστρέψει ο παππούς και ρωτά επίμονα όλους τους συγγενείς του για αυτό «ο Κυριακούλης περίμενε πότε ο παππούς του θα ερχόταν στον ύπνο του, γιατί ενώ είχαν περάσει μόνο λίγες μέρες από τότε που έφυγε, τον είχε ήδη επιθυμήσει πολύ».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, το παιδί βιώνει έντονη θλίψη και στενοχώρια για τον θάνατο του παππού του και εύχεται να μπορούσε αυτός να ξαναρχόταν κοντά τους.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί δεν βγάζει θυμό ή επιθετικότητα προς άλλους ούτε προς τον εαυτό του, απλώς μια στενοχώρια.

Αναφορικά με τα αίτια θανάτου του παππού αναφέρεται ότι δεν άντεξε η καρδιά του, άρα προφανώς ο παππούς Κυριάκος πέθανε λόγω κάποιου προβλήματος στην καρδιά, «κάποια στιγμή που πόνεσε η καρδούλα του, ένας άγγελος κατέβηκε και τον πήρε μαζί του».

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί δεν νιώθει κάποια ενοχή για τον θάνατο του παππού του, γνωρίζει ότι έφυγε εξαιτίας της καρδιάς του και νιώθει μεγάλη λύπη για αυτό.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί δεν έχει

διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη ρεαλιστική εικόνα περί θανάτου. Πιστεύει ότι ο παππούς μπορεί να επιστρέψει κοντά τους, να του στέλνει μηνύματα και να επικοινωνεί κατά κάποιον τρόπο με αυτόν.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, το οικογενειακό πλαίσιο του παιδιού ήταν πολύ υποστηρικτικό, αφού τόσο η μητέρα και ο πατέρας, όσο και η γιαγιά τον παρηγορούν λέγοντάς του ότι ακόμη και δεν βλέπει τον παππού του, ο παππούς του τον προσέχει και τον αγαπά από εκεί που βρίσκεται. Μπορούν μάλιστα να του στέλνουν μηνύματα εκεί που βρίσκεται και να του λένε ότι τον αγαπούν «Ξέρεις Κυριάκο, μπορούμε να στέλνουμε μηνύματα στον παππού. Να του λέμε δηλαδή, πως τον αγαπάμε και δεν τον ξεχνάμε ποτέ!».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, ο μικρός Κυριάκος, ακόμη και στο τέλος, ενώ έχει διαχειριστεί σε ικανοποιητικό βαθμό την απώλεια του παππού και δεν αντιδρά πλέον με πόνο και έντονη θλίψη, ωστόσο θεωρεί ότι μπορεί ακόμη να του μιλά και να τον φαντάζεται ζωντανό. Επομένως ως προς αυτό, δεν είναι απόλυτα λειτουργικός, αφού το παιδί οφείλει να στέλνει πολλά μηνύματα στον παππού για να εμφανίζεται αυτός στον ύπνο του «κι όσο πιο πολλά τα μηνύματα, τόσο πιο γρήγορα θα φτανε εκεί που επιθυμούσε. Αυτά είπε ο παππούς κι έφυγε, δίνοντας υπόσχεση πως θα ξανάρθει!»

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, ο παππούς εξακολουθεί να επηρεάζει τη ζωή του παιδιού ως άγγελος που το προστατεύει «κι ο μικρός Κυριάκος ήξερε πια πως ο αγαπημένος του παππούς θα είναι για πάντα κοντά του αλλά με έναν άλλον διαφορετικό τρόπο!».

Βιβλίο 17^ο

Ο Πάρης, της Γιολάντας Τσορώνη- Γεωργιάδη

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, τα παιδιά που πρωταγωνιστούν στο βιβλίο, δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα, επομένως δεν παραπέμπουν σε παιδιά μη τυπικής ανάπτυξης.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστές του βιβλίου είναι δύο αδερφάκια δίδυμα ο Ορέστης και η Λυδία, που έχασαν τον σκύλο τους τον Πάρη.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το ον που χάθηκε είναι ένας σκύλος, φίλος των δύο παιδιών που ονομάζεται Πάρης.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, τα παιδιά δεν αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα, δεν αποδέχονται ότι το σκυλάκι τους έχει πεθάνει και το ψάχνουν παρά τις διαβεβαιώσεις της μητέρας τους ότι έχει πεθάνει «Ψάχνουν κάτω από τα κρεβάτια. Κοιτάζουν στον κήπο...κι όλο ψάχνουν».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, τα δύο παιδιά βιώνουν έντονη θλίψη και ξεσπούν σε κλάματα, αλλεπάλληλα είναι τα ερωτήματά τους για την τύχη του σκυλιού. «Μπορεί να βγήκε και να χάθηκε; Γιατί; Γιατί; Τον είχαμε σαν αδελφάκι μας...»

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, τα παιδιά θυμώνουν με τους γονείς τους που τους ανακοινώνουν κάτι τόσο οδυνηρό και ξεσπούν εναντίον τους κατηγορώντας τους ότι λένε ψέματα «όχι ψέματα λες, τον Πάρη θα τον βρούμε!»

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, το αίτιο της απώλειας του Πάρη είναι απροσδιόριστο, ίσως ήταν μεγάλο σε ηλικία. Πάντως η μητέρα των παιδιών προσπαθώντας να εξηγήσει στα παιδιά της την απώλεια του Πάρη λέει ότι η καρδιά του σταμάτησε «Παιδιά μου, η καρδούλα του Πάρη μας σταμάτησε μια μέρα ξαφνικά όσο λείπατε».

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, τα παιδιά βιώνουν πολλές ενοχές για τον θάνατο του Πάρη. Κατηγορούν τους ίδιους για τον θάνατο του Πάρη «εγώ φταίω που τράβηξα μια φορά την ουρά του», «εμείς φταίμε που δεν ζει πια ο Πάρης. Μήπως στενοχωρήθηκε που δεν τον πήραμε μαζί μας στο χωριό;», «Αν ήμασταν εδώ, δεν θα τον αφήναμε να πεθάνει!».

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, τα παιδιά έχουν σχηματίσει μια ρεαλιστική εικόνα για τον θάνατο, για τον λόγο αυτό κιόλας αισθάνονται πολύ μεγάλη λύπη για τον θάνατό του, διότι γνωρίζουν το αμετάβλητο και οριστικό του χαρακτήρα του.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, τόσο η μητέρα τους όσο και ο πατέρας τους με τη συντροφιά και τη στήριξή τους προσπαθούν να καταπραΰνουν τον πόνο των παιδιών «η μαμά αγκαλιάζει τα παιδιά της», «κανείς δεν φταίει, ησυχάζει τα παιδιά της η μαμά, ήταν γεράκος πια». Επίσης η μητέρα και ο πατέρας θυμίζουν στα παιδιά στιγμές ευχάριστες που πέρασαν με τον Πάρη για να τα ανακουφίσει «και στο πάρκο τρελαινόταν να του πετάτε το μπαλάκι, αγκαλιάζει τα δίδυμα ο μπαμπάς».

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, τα παιδιά στο τέλος του βιβλίου επιλύουν τη δυσλειτουργία που τους προκάλεσε ο θάνατος του Πάρη, και αποφασίζουν στη μνήμη του να δίνουν τροφή στα πουλιά που πετούν ελεύθερα «θα τα φροντίζουμε κάθε μέρα, όπως κάναμε με εσένα. Δεν θα νιώσουν ποτέ πεινασμένα».

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, τα παιδιά νιώθουν ακόμη την παρουσία του Πάρη στη ζωή τους. Κρατούν πια μια φωτογραφία του Πάρη και τιμώντας τη μνήμη του φροντίζουν τα ζώα που έχουν ανάγκη, όπως είναι τα πουλιά που δεν έχουν φαγητό «δεν θα νιώσουν ποτέ πεινασμένα, υπόσχονται τα παιδιά στο χάρτινό τους σκυλάκι».

Βιβλίο 18^ο

Οι κάλτσες του κυρ – Λύκου της Τατιάνας Φίντ

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, ο ήρωας του βιβλίου φέρει χαρακτηριστικά που μπορεί να προσιδιάζουν σε παιδιά με νοητική υστέρηση. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι υποστηρίζει ότι ο λύκος με τις κάλτσες του μπορεί και χορεύει καλύτερα ή ότι γίνεται ψηλότερος, ή ότι οι κάλτσες έκαναν τον κύριο λύκο να θέλει να χορέψει, «τον έκαναν να θέλει να χορέψει».

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, ο πρωταγωνιστής του έργου είναι ένας λύκος ο οποίος έχει χάσει τις αγαπημένες του πολύχρωμες κάλτσες.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, η απώλεια αφορά σε αντικείμενο και συγκεκριμένα στις αγαπημένες κάλτσες του κυρίου λύκου.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, αισθάνεται άρνηση για τη νέα πραγματικότητα όταν πρωτοβλέπει μια φθορά στην κάλτσα του. Δεν μπορεί να το πιστέψει και κάνει πώς δεν τη βλέπει, γιατί δεν θέλει να παραδεχτεί ότι σταδιακά θα χάσει τις αγαπημένες του κάλτσες «Αμάν μια τρύπα! Ο κυρ Λύκος έκανε ότι δε συμβαίνει τίποτα».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σε ποιον βαθμό οι χαρακτήρες των βιβλίων βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά το στάδιο του πένθους, ο λύκος νιώθει μεγάλο άγχος για την απώλεια των αγαπημένων του καλτσών, γι' αυτό και υπερτονίζεται το μέγεθος της τρύπας στην κάλτσα, «και μεγάλωνε και μεγάλωνε και μεγάλωνε!»

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, ο λύκος δεν διαχειρίζεται με θυμό την απώλεια των καλτσών του, αλλά προσπαθεί δυναμικά να αντιμετωπίσει το θλιβερό αυτό γεγονός.

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, δεν γνωρίζουμε τα ακριβή αίτια της απώλειας των καλτσών. Αναφέρεται στο βιβλίο ότι όλα ξεκίνησαν από μια μικρή τρυπούλα και σταδιακά η μικρή τρυπούλα μεγάλωνε, με αποτέλεσμα οι κάλτσες να φθαρούν εντελώς.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, ο λύκος δεν νιώθει ενοχή για την απώλεια της κάλτσας.

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, ο λύκος δεν έχει

διαμορφώσει μια ρεαλιστική εικόνα του θανάτου, διότι προσπαθεί με κάθε τρόπο να ξαναφτιάξει τις κατεστραμμένες κάλτσες έτσι ώστε να είναι ίδιες, ψάχνοντας εναγωνίως να βρει ένα μαλλί.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, ο λύκος δεν έχει τη συντροφιά κάποιου για να αντιμετωπίσει την απώλεια, παρά μόνο τη βοήθεια ενός βιβλίου, το οποίο ελπίζει ότι θα τον κάνει να ξεχάσει τη στενοχώρια του για την απώλειά του «ο κυρ- λύκος είχε μια ιδέα, μήπως θα τον βοηθούσε να ξεχάσει ένα βιβλίο;»

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, ο λύκος στο τέλος επιλύει το πρόβλημα με την απόφασή του να φτιάξει ένα καινούριο ζευγάρι κάλτσες.

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, οι νέες κάλτσες που θα φτιάξει από το μάλλινο νήμα που θα πάρει από το πρόβατο, θα πάρουν τη θέση του παλιού ζευγαριού και θα ανακουφίσουν τη στενοχώρια του κυρ – Λύκου, «Με τόσο νήμα θα έφτιαχνε τις πιο υπέροχες νέες κάλτσες. Ο κυρ - Λύκος έπλεκε πολύ καλά και γρήγορα απέκτησε ένα καινούριο ζευγάρι όμορφες κάλτσες».

Βιβλίο 19^ο

Πού πήγε το γέλιο σου Ορσαλία, της Άντρης Αντωνίου

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τα χαρακτηριστικά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, το παιδί αντιμετωπίζει ψυχοσυναισθηματικά προβλήματα, έντονο φόβο και παρατεταμένη κατάθλιψη για τον λόγο αυτό, συμβουλευεται παιδοψυχολόγο, επομένως τα χαρακτηριστικά του προσιδιάζουν σε παιδί που αντιμετωπίζει ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, πρωταγωνιστής είναι ένα δεκάχρονο αγόρι, ο Σόλωνας και οι δύο του γονείς, ο πατέρας του Φίλιππος και η μητέρα του, οι οποίοι έχουν χάσει τη δίδυμη αδελφή του Σόλωνα, την Ορσαλία.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα, αναφορικά με το αντικείμενο της απώλειας, το πρόσωπο που χάθηκε είναι η δίδυμη αδελφή του Σόλωνα η μικρή Ορσαλία.

Αναφορικά με το τέταρτο ερώτημα, αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν κατά το στάδιο του πένθους άρνηση της νέας πραγματικότητας, το παιδί αρνείται να δεχτεί τη νέα πραγματικότητα. Υποφέρει μάλιστα από όνειρα με την αδελφή του, κλαίει στον ύπνο του και την αναζητά συνεχώς «Ορσαλία Ορσαλία, γύρισε πίσωωωω».

Αναφορικά με το πέμπτο ερώτημα, σχετικά με τη βίωση άγχους και κατάθλιψης, το παιδί έχει έντονο άγχος και κατάθλιψη. Σε αυτό συμβάλλει όχι μόνο η απώλεια της δίδυμης αδελφής του, που σαν γεγονός είναι οδυνηρό, αλλά και η κακή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η οικογένειά του. Η μητέρα του αδυνατεί να είναι λειτουργική αλλά κάθεται συνεχώς σε μια πράσινη πολυθρόνα με την αγαπημένη κουβέρτα της Ορσαλίας και κοιτάζει στο κενό. Ο πατέρας προσπαθεί να κάνει τις δουλειές του σπιτιού, να μαγειρέψει και να μπορέσει σε αυτή τη φάση να στηρίξει το παιδί και την γυναίκα του, διαχειριζόμενος και τον δικό του πόνο.

Αναφορικά με πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας, το παιδί έχει πολλά ξεσπάσματα θυμού και επιθετικότητα προς τους άλλους. Όταν για παράδειγμα ο πατέρας του, τον επιπλήττει μαζί με τη φίλη του Λυδία, την άλλοτε φίλη της Ορσαλίας, επειδή ανέβηκαν σε ένα δέντρο για να μαζέψουν ένα γατάκι, το παιδί φωνάζει στον πατέρα του και κλειδώνεται στο δωμάτιό του χωρίς να φάει κάτι και αποφεύγει τον πατέρα του «ο μπαμπάς έχει έρθει πολλές φορές έξω από την πόρτα μου και μου ζήτησε να ανοίξω, αλλά πάντα παίρνει την ίδια απάντηση φύγε δεν θέλω να σου μιλήσω».

Αναφορικά με το αν ορίζονται είτε διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας, από το διήγημα δεν διαφαίνονται ξεκάθαρα τα αίτια της απώλειας της δεκάχρονης Ορσαλίας. Ο θάνατος της μικρής ήταν ένα αιφνίδιο γεγονός και δεν

προσδιορίζονται τα αίτια της ασθένειας του παιδιού. Γνωρίζουμε ότι πρόκειται για ασθένεια, δεν είναι όμως ξεκάθαρο για τι ακριβώς πρόκειται. Ο πατέρας αναφέρει στον Σόλωνα ότι φοβάται μην αρρωστήσει και αυτός και πεθάνει και αυτός.

Σχετικά με την ενοχή που πιθανώς να βιώνουν οι ήρωες, το παιδί αισθάνεται ενοχές, διότι πέθανε η αδελφή του και όχι αυτό. Αναφέρει μάλιστα ότι η μητέρα του ίσως να πονούσε λιγότερο αν στη θέση της αδελφής του είχε πεθάνει αυτός. Νιώθει ενοχές γιατί δεν πρόλαβε να πει συγγνώμη στην Ορσαλία, μετά τον τελευταίο τους καβγά όταν της είπε ότι θα ευχόταν να είναι μόνος στο δωμάτιό τους, και τη αποκάλεσε χαζή επειδή δεν ήθελε να πάει κατασκίνωση διότι φοβόταν τα ζώφια. Εξομολογείται με κλάματα στην παιδοψυχολόγο την Αλεξία, «ναι, αλλά δεν πρόλαβα να ζητήσω συγγνώμη. Δεν πρόλαβα, Αλεξία, να ζητήσω συγγνώμη, δεν πρόλαβα».

Αναφορικά με το αν οι εξεταζόμενοι χαρακτήρες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, το παιδί έχει διαμορφώσει μια ρεαλιστική εικόνα περί θανάτου. Έχει βιώσει το σκληρό πρόσωπο της απώλειας και δεν έχει αυταπάτες για αυτό. Για τον λόγο αυτό είναι και τόσο θλιμμένο και στενοχωρημένο, επειδή μάλιστα είναι και δυσλειτουργικό το πρώτο διάστημα μετά τον θάνατο της αδελφής του δέχεται και ψυχολογική υποστήριξη.

Σχετικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, ο πατέρας του παιδιού προσπαθεί με κάθε τρόπο να στηρίξει το παιδί. Του προτείνει να κάνουν μαζί πράγματα, όπως το να μαγειρεύουν διάφορες συνταγές για να ξεχνιούνται και οι δύο. Παράλληλα, ιδιαιτέρως βοηθητική είναι και η φίλη του παιδιού Λυδία, με την οποία κάνουν πράγματα μαζί, πράγματα που κάποτε έκαναν μαζί με την αδελφή του. Παράλληλα, οι δάσκαλοι και οι συμμαθητές του τον στηρίζουν όσο μπορούν, για παράδειγμα ένας συμμαθητής του τού προσφέρει κάθε μέρα σοκολάτα για να τον κάνει να νιώθει καλύτερα «γι' αυτό και εγώ πάντα ζητούσα από τη μαμά μου να μου βάζει δύο σοκολάτες στην τσάντα και του έδινα τη μία για να απαλύνω τον πόνο του» εξομολογείται στην έκθεσή του ο συμμαθητής του Βασίλης. Τέλος, το παιδί δέχεται τη βοήθεια ειδικού παιδοψυχολόγου της Αλεξίας, με την οποία συζητά ό,τι τον απασχολεί. Του έχει ζητήσει μάλιστα να καταγράψει τις σκέψεις του σε ένα ημερολόγιο στον οποίο μάλιστα για κάθε αρνητική σκέψη οφείλει να περνά και την αντίθετη θετική σκέψη.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, στο τέλος του βιβλίου τόσο το παιδί όσο και οι γονείς του πηγαίνουν σε μια κατασκίνωση το καλοκαίρι και

περνούν τα βράδια τους με ιστορίες για την Ορσαλία. Άλλοτε κλαίνει, άλλοτε γελούν, πάντως φαίνεται ότι είναι ενωμένοι και δυνατοί για να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα, μια νέα αρχή με την ανάμνηση της Ορσαλίας στη ζωή τους. Δεν υποκρίνονται ότι δεν υπήρξε ποτέ, ούτε νιώθουν ότι είναι κακό να μιλούν για αυτήν, να κλαίνει όταν τη θυμούνται να νιώθουν πόνο ή στενοχώρια. Η Ορσαλία θα βρίσκεται πάντα μαζί τους, πάντα μέσα στην καρδιά τους και αυτό δεν μπορεί να αλλάξει.

Αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, η οικογένεια έχει αποδεχτεί την απώλεια του παιδιού της. Η θύμηση της Ορσαλίας ενυπάρχει μέσα τους, όπως και η απόκτηση μιας γάτας την οποία επιλέγουν να ονομάσουν Ζωή είναι απόδειξη ότι η οικογένεια έχει αποφασίσει να προχωρήσει τη ζωή της έχοντας δημιουργήσει μια όμορφη ανάμνηση της Ορσαλίας. Η γάτα είναι η απόδειξη της επιλογής της οικογένειας να συνεχίσει να ζει, παρά τον πόνο που βιώνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Συζήτηση – Σχολιασμός

Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα μέσα από την ανάλυση των κειμένων ήταν τα ακόλουθα.

Αναφορικά με το αν υπήρχαν στοιχεία που προσιδιάζουν σε παιδιά τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, από τα 19 βιβλία που εξετάστηκαν στα 11 εντοπίστηκαν στοιχεία που μπορούν να συσχετιστούν με χαρακτηριστικά μη τυπικής ανάπτυξης. Έτσι μπορούν να αναφερθούν τα ακόλουθα: νοητική υστέρηση (1), (3), (6), (15), (18), αυτισμό (3), (5), (6), (7), αλαλία (9), ΔΕΠΥ (12), κινητική αναπηρία (14), ψυχοσυναισθηματικές διαταραχές (19).

Αναφορικά με το φύλο των πρωταγωνιστών, αυτό είναι δύο θηλυκά και δύο αρσενικά ζώα (1), δύο θηλυκά ζώα (2), ένα αρσενικό λυκάκι (10), ένας λύκος (18), ένα αγόρι και μια γιαγιά (3), ένα αγόρι και ένα χρυσόψαρο (4), ένα αγόρι και μια φάλαινα (9), ένα κορίτσι (5), (8), (11), (13), (14), (17) ένα αγόρι (6), (7), (12), (15), (16), (17), (19). Από τα 19 βιβλία επομένως, στα 4 βιβλία πρωταγωνιστές είναι ζώα, στα δύο άνθρωπος και ζώα, στα υπόλοιπα 13 πρωταγωνιστές είναι άνθρωποι στα 6 κορίτσια και στα 7 αγόρια.

Αναφορικά με το πρόσωπο ή το αντικείμενο της απώλειας, από τα 19 βιβλία εντοπίζουμε ότι χάνεται πρόσωπο, ζώο και αντικείμενο. Συγκεκριμένα από ανθρώπους εντοπίζεται η απώλεια παππού (3), (11), (12), (16), γιαγιάς (5), (7), (13), (15), μητέρας (8), μητέρας και πατέρα (14) και αδελφής (19). Ειδικότερα, από τα ζώα πεθαίνει ένα ψαράκι (1), ένα ελάφι (2), ένα χρυσόψαρο (4), μια φάλαινα (9), ένας λύκος (10), ένας σκύλος (17), Από τα αντικείμενα ένα κασκόλ (6) και κάλτσες (18). Συμπερασματικά από τα 19 βιβλία στα 11 περιγράφεται απώλεια ανθρώπου, στα 6 απώλεια ζώου και στα 2 απώλεια αντικειμένου.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες των βιβλίων εμφανίζουν άρνηση της νέας πραγματικότητας, από τα 19 βιβλία μόνο στο (4), (8), (9), (11), (13) και (14) οι ήρωες δεν εμφανίζουν άρνηση της νέας πραγματικότητας αλλά την αποδέχονται πολύ γρήγορα και με ωριμότητα, λόγω του ότι έχει παρέλθει αρκετός χρόνος από το συγκεκριμένο βίωμα και πλέον μας το διηγούνται πιο αποστασιοποιημένα. Αυτό αποδεικνύει ότι η άρνηση της νέας πραγματικότητας είναι από τα πιο συχνά στάδια πένθους που καλείται να βιώσει κάποιος μέχρι την αποδοχή της νέας πραγματικότητας.

Αναφορικά με το κατά πόσο οι ήρωες βιώνουν άγχος και κατάθλιψη κατά τη διαδικασία του πένθους, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε όλα τα βιβλία αυτό ενυπάρχει,

ωστόσο σε μεγαλύτερο βαθμό έντονο άγχος και κατάθλιψη βιώνεται από τους ήρωες στα βιβλία (2), (6), (7), (9), (12), (15), (16), (17), (18), (19) ενώ στα υπόλοιπα βιώνεται μια αναμενόμενη και φυσιολογική θλίψη, μια γλυκιά μελαγχολία και νοσταλγία, η οποία αντιμετωπίζεται μετά από κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα.

Αναφορικά με τις πιθανές εκρήξεις θυμού και επιθετικότητας από την πλευρά των ηρώων που βιώνουν την απώλεια, εντοπίζεται κυρίως επιθετικότητα και οργή προς τον εαυτό τους στο (6), οργή και επιθετικότητα προς τους άλλους στο (10), (17), (19), θυμό και οργή προς το πρόσωπο που έφυγε (12), (15). Γενικότερα η συμπεριφορά είναι πιο παθητική ή ενυπάρχει η διάθεση να μετασχηματίσουν το δυσάρεστο βίωμα σε κάτι δημιουργικό και αισιόδοξο, να ανατρέψουν την οδυνηρή πραγματικότητα μέσω της απόφασής τους να αντιδράσουν πιο δυναμικά.

Αναφορικά με το αν διαφαίνονται ξεκάθαρα στα βιβλία που εξετάστηκαν τα αίτια της απώλειας, επισημαίνονται τα ακόλουθα: ο θάνατος είναι αιφνίδιος και απρόβλεπτος στο (1), (4), θανάσιμο τραύμα από βέλος κυνηγού (2), τα γηρατειά (3), (5), (7), (10), (11), (12), (13), (15), (17) αμέλεια (6), αδυναμία παραμονής στο ίδιο φυσικό περιβάλλον (9), καρδιακό πρόβλημα (16), άγνωστο αδιευκρίνιστο (8), (14), (18) (19). Από όλα τα παραπάνω τα μοναδικά που αναφέρονται στα βιβλία είναι ο θανάσιμος τραυματισμός του ελαφιού στο βιβλίο 2 και το καρδιακό πρόβλημα του παππού στο 16. Όλα τα υπόλοιπα αίτια είναι πιθανολογικού χαρακτήρα.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες των εξεταζόμενων βιβλίων βιώνουν κάποιο είδος ενοχής λόγω της απώλειας, υποστηρίζονται τα εξής: στο βιβλίο (2) η ελαφίνα αισθάνεται ενοχές γιατί δεν προστάτευσε την αδελφή της από το θανάσιμο βέλος του κυνηγού, στο (6) ο Φέλιξ νιώθει αντικειμενικά ένοχος για την απώλεια του αντικειμένου, γιατί ήταν αυτός που το ξέχασε στο πάρκο με αποτέλεσμα αυτό να χαθεί για αυτόν τον λόγο και στενοχωριέται υπερβολικά πολύ, στο (17) τα παιδιά νιώθουν ενοχές για την απώλεια του σκύλου τους επειδή κάποιες φορές ήταν ζωντά και άτακτα με αυτό, ενώ στο (19) το παιδί αισθάνεται ενοχές, διότι πέθανε η αδελφή του και όχι αυτό. Σε όλα τα υπόλοιπα οι ήρωες δεν αισθάνονται ενοχές αναφορικά με τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου ή αντικειμένου.

Αναφορικά με το αν στα βιβλία που εξετάστηκαν οι ήρωες έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη, ρεαλιστική άποψη για το φαινόμενο του θανάτου, οι ήρωες έχουν ξεκάθαρη ρεαλιστική άποψη περί θανάτου στο βιβλίο (1), (2), (5), (8), (9), (10), (11), (14), (17) και (19), ενώ δεν προσεγγίζεται ο θάνατος με ρεαλιστικό τρόπο στο (3), (4), (6), (7), (12), (13), (15), (16), (18). Από τα 19 βιβλία, στα 10 ο θάνατος προσεγγίζεται

ως ένα αμετάκλητο, οδυνηρό και οριστικό γεγονός που προκαλεί μεγάλο πόνο και θλίψη σε όσους θρηνούν για την απώλεια αγαπημένου προσώπου με μια ρεαλιστική και πραγματική προσέγγιση, ενώ στα υπόλοιπα 9 ο θάνατος βιώνεται με έναν συμβολικό, μεταφορικό και συνυποδηλωτικό ύφος ενώ οι ήρωες δεν φαίνεται ότι έχουν απόλυτη συνείδηση του φαινομένου του θανάτου.

Αναφορικά με τον ρόλο της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου στην αντιμετώπιση της απώλειας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, σε όλα τα βιβλία που εξετάστηκαν διαφαίνεται ο υποστηρικτικός ρόλος τόσο της οικογένειας όσο και του κοινωνικού πλαισίου, των φίλων. Ειδικότερα υποστήριξη από την οικογένεια χωρίς να διευκρινίζεται το μέλος που υποστηρίζει (11), και συγκεκριμένα της μητέρας έχουμε στα βιβλία (6), (7), (15), (16),(17) του πατέρα στο (8), (16), (17), (19), της γιαγιάς (3), (16), της θείας (14), του κατοικιδίου στο (8), υποστήριξη των φίλων έχουμε στα βιβλία (1), (2), (4), (5), (10), (13), (14), (19), υποστήριξη ειδικών συμβούλων ψυχικής υγείας, παιδοψυχολόγων και δασκάλων στο (19), ενώ σε μια περίπτωση (18) η υποστήριξη δίνεται από ένα βιβλίο που λειτουργεί παρηγορητικά για το πρόσωπο που πενθεί.

Αναφορικά με το αν οι χαρακτήρες επιλύουν την όποια δυσλειτουργία τους και αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα στο τέλος της ιστορίας, προκύπτουν τα εξής: σε όλα τα βιβλία όλοι οι ήρωες αν και αρχικά φαίνεται ότι υποφέρουν από τον θάνατο αγαπημένων προσώπων, γεγονός που τους σοκάρει και δεν μπορούν αρχικά να διαχειριστούν ομαλά το βίωμα αυτό, στο τέλος της ιστορίας καταφέρνουν να το ξεπεράσουν σε έναν βαθμό και να επιλύσουν την όποια δυσλειτουργία και να προχωρήσουν στη ζωή τους, σοφότεροι μέσα από αυτήν την εμπειρία. Έτσι αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα και αποφασίζουν να συνεχίσουν τη ζωή τους με την ανάμνηση των αγαπημένων τους προσώπων. Αποδέχονται τη νέα πραγματικότητα, μαθαίνουν να ζουν με την απώλεια, εντάσσονται ομαλά και συνεχίζουν την κανονικότητά τους. Και αυτή πρέπει να είναι η ουσία και η σκοπιμότητα της λογοτεχνίας, η οποία οφείλει να προσεγγίζει με θετική ματιά και αισιοδοξία το δυσάρεστο γεγονός του θανάτου, να μην καθηλώνει σε στασιμότητα τα άτομα που το βιώνουν αλλά να τα βοηθά να προχωρούν και να συνεχίζουν και μετά από ένα τέτοιο δυσάρεστο γεγονός.

Τέλος, αναφορικά με το αν το αντικείμενο της απώλειας εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή του ατόμου ως σύμβολο και να την επηρεάζει ως έναν βαθμό, το πρόσωπο που χάθηκε εξακολουθεί να υπάρχει συμβολικά στη ζωή των προσώπων που απομένουν στο (1), ως ένα πορτοκαλί λουλούδι που άνθισε στο ίδιο χρώμα με το

χρυσόψαρο που πέθανε, στο (2), ως ένας σταυρός- δώρο του Άη Βασίλη, στο (3), ως ο ήλιος, η βροχή, τα λουλούδια, τα χρώματα του ουράνιου τόξου που ομορφαίνουν και καθιστούν τη ζωή τους μετά την απώλεια του παππού λιγότερο οδυνηρή, στο (5) μέσω του τραγουδιού του κοριτσιού, στο (6), ως μια κόκκινη κλωστή – βραχιόλι που θα του θυμίζει για πάντα το αγαπημένο του κασκόλ, στο (7) ως ένα τηλέφωνο μέσω του οποίου μιλάει με τον παππού, στο (8) ως ένας ωραίος κήπος που θυμίζει τη μητέρα που πέθανε, στο (10), ως ένα σκιάχτρο ντυμένο με τα ρούχα του παππού που χάθηκε, στο (11) ως πρότυπο και παράδειγμα ζωής, στο (12) στα στοιχεία του περιβάλλοντος και της φύσης που τον περικλείουν όπως το βράδυ στα αστέρια που τον φωτίζουν, στη γλυκιά αρμύρα της θάλασσας, στις κρύες μέρες του χειμώνα, στο σχολείο, στο βρόχινο νερό. Παράλληλα, στο (13), το σπίτι της γιαγιάς, η φωτογραφία της με το καρπούζι, τα παραμύθια της γιαγιάς είναι πράγματα που παραμένουν ακόμη στη ζωή του κοριτσιού, που της θυμίζουν ακόμη τη γιαγιά που επηρεάζουν τη ζωή της και λειτουργούν ως σύμβολα της παρουσίας της γιαγιάς στη ζωή του παιδιού, στο (16) ως άγγελος που προστατεύει το παιδί, στο (17) μέσω της προστασίας άλλων ζώων στη θέση του σκύλου τους, στο (18) μέσα από τις νέες κάλτσες που θα φορά και θα θυμάται το παλιό ζευγάρι, στο (19) μέσω της απόκτησης μιας γάτας την οποία επιλέγουν να ονομάσουν Ζωή, απόδειξη ότι η οικογένεια έχει αποφασίσει να προχωρήσει τη ζωή της έχοντας δημιουργήσει μια όμορφη ανάμνηση της κόρης που έχει πεθάνει.

Αναφορικά με τα εξαγόμενα συμπεράσματα, σε όλα τα ερωτήματα που τέθηκαν υπήρχαν σχετικές απαντήσεις μέσα από τα συγκεκριμένα κείμενα, οι οποίες γενικότερα δεν αιφνιδίασαν ούτε λειτούργησαν αντιφατικά με όσα είχαν εντοπιστεί από την προγενέστερη βιβλιογραφία. Ειδικότερα εντοπίστηκε τόσο η άρνηση της πραγματικότητας, το άγχος και η κατάθλιψη, οι εκρήξεις θυμού και η επιθετικότητα, οργή, ως βασικά στάδια πένθους (Worden 1996, Parkes 1998), όσο και η υποστήριξη του περιβάλλοντος, μέσω της οικογένειας και των φίλων (Monroe, 2013).

Η αποδοχή ως το τελευταίο στάδιο του θρήνου επίσης ενυπάρχει στα κείμενα ως αποδοχή της νέας πραγματικότητας και αναίρεση της όποιας δυσλειτουργίας των ηρώων της ιστορίας (Γιαννικοπούλου 2005, Worden 1996, Parkes 1998, Χατζηνικολάου 2014, Nagy 1959). Τέλος, σχετικά με την αντίληψη του θανάτου εντοπίστηκαν τα αναμενόμενα συμπεράσματα αναφορικά με την αντίληψη που έχουν τα παιδιά αυτής της ηλικίας για τον θάνατο, όπως επισημάνθηκαν ήδη στο θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας (Lyles 2004, Dowdney 2008, Worden 1996 Ντολτό 2009).

Συμπερασματικά τα ευρήματα της συγκεκριμένης εργασίας, τα οποία προέκυψαν από συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα όχι κατ' αναλογία με κάποια προγενέστερη εργασία, ανταποκρίνονται απόλυτα ως προς το θεωρητικό πλαίσιο που περιγράφηκε και αναλύθηκε στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας. Η εργασία συμφωνεί με τους Βενετσάνος & Καραγιάννη, 2015 και Ταχτσίδου 2020, αναφορικά με τη θεραπευτική διάσταση της λογοτεχνίας, αφού μέσω της προσέγγισης δύσκολων θεμάτων, όπως το πένθος και ο θάνατος, μέσω της παιδικής λογοτεχνίας τα παιδιά εξοικειώνονται καλύτερα με δύσκολες, δυσάρεστες και οδυνηρές καταστάσεις.

Η διπλωματική εμβαθύνει περισσότερο στην περιγραφή των σταδίων του πένθους μέσα από την παράθεση συγκεκριμένων βιβλίων, με διεισδυτικότερο τρόπο από την εργασία της Ντόλατσα 2008 και Πρεβεζάνου 2011. Ακόμη, η εργασία εξέτασε τον ρόλο και του κοινωνικού πλαισίου, των φίλων, των εκπαιδευτικών, των ειδικών ψυχικής υγείας και της οικογένειας στη διαχείριση του πένθους μέσω συγκεκριμένων βιβλίων κατά ανάλογο τρόπο με την εργασία της Γιαννακοπούλου, 2016, ωστόσο στη δεύτερη εργασία έγινε μόνο επισήμανση του ρόλου των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους. Παρόμοια εργασία με προσέγγιση μόνο του ρόλου των γονέων και εκπαιδευτικών είναι αυτή της Jenkins, 2020.

Η διπλωματική επιχείρησε να προσεγγίσει το θέμα του πένθους μέσα από ρεαλιστικές και καθημερινές περιπτώσεις διάφορων ηρώων, όπως είναι αυτοί στην πραγματικότητα, μέσα από ιστορίες και εμπειρίες που μπορούν να συμβούν στον καθένα. Τα παιδιά που πρωταγωνιστούν σε αντίστοιχες ιστορίες δεν είναι μονάχα παιδιά τυπικής ανάπτυξης αλλά και μη τυπικής ανάπτυξης και αυτό αποτελεί ένα νέο στοιχείο στην προγενέστερη έρευνα.

Σε κάθε βιβλίο υπήρξε προσπάθεια να συσχετιστούν κάποια από τα χαρακτηριστικά που παρουσίαζαν οι βασικοί πρωταγωνιστές με χαρακτηριστικά παιδιών μη τυπικής ανάπτυξης. Μέσω του εντοπισμού κοινών συσχετίσεων θα είναι δυνατή και η πιθανή υποστήριξη αυτών των παιδιών με κριτήριο τις ιδιαιτερότητες και τις ξεχωριστές ανάγκες αυτών, βάσει του προβλήματος που εμφανίζουν.

Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία εξαρχής ετέθησαν, έγινε προσπάθεια να καλύπτουν και άλλες διαστάσεις του φαινομένου, όπως η παρουσία συναισθημάτων ενοχής, η παρουσία του νεκρού και μετά θάνατον στη ζωή των ζώντων με τρόπο που να τους επηρεάζει και να τους καθορίζει ακόμη και μετά τον θάνατό του, στοιχεία που επίσης ελλείπουν από την προϋπάρχουσα έρευνα αναφορικά με το ίδιο θέμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Συμπεράσματα – περιορισμοί- προτάσεις

Το πένθος ως έννοια αναφέρεται στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο που έχει υποστεί απώλεια ενός σημαντικού προσώπου (Stevenson, 2006), ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και νοητική διεργασία, με σκοπό την αποδοχή της νέας κατάστασης και της αναγνώρισης της θέσης του ατόμου που πενθεί μέσα σε αυτή. Η ενσωμάτωση του πόνου και η διαχείριση της πραγματικότητας επιτυγχάνεται με την επένδυση σε νέα αντικείμενα (Leclercq & Hayez, 1998), καθώς και μέσα από τη στήριξη των μελών της οικογένειας, συμβούλων ψυχικής υγείας και του σχολείου και την ενασχόληση με δραστηριότητες που βοηθούν στην υγιή αντιμετώπιση του πένθους, χωρίς ωστόσο να επιχειρείται αποφυγή συναισθημάτων ή μη αναγνώρισή τους. Στα βιβλία που εξετάστηκαν εντοπίστηκε τόσο η αδυναμία διαχείρισης της νέας πραγματικότητας, όσο και η στήριξη του οικογενειακού πλαισίου, του κοινωνικού περιγύρου και των ειδικών ψυχικής υγείας.

Ο θρήνος από την άλλη, αναφέρεται στις αντιδράσεις που προκαλεί το γεγονός της απώλειας, ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται και στη διαδικασία που ακολουθείται μετά την απώλεια ενός αγαπημένου ατόμου. Αν και ο καθένας βιώνει με το δικό του τρόπο την απώλεια, ωστόσο όλοι περνούν και πρέπει να περάσουν μια μεταβατική περίοδο και αυτή είναι η περίοδος του πένθους (Ράλλη, 2006). Ο θρήνος είναι εκδήλωση ψυχικής υγείας. Αποτελεί το «τίμημα» που πληρώνουμε όταν δημιουργούμε δεσμούς αγάπης που δίνουν νόημα στη ζωή μας. Σε όλα τα βιβλία που εξετάστηκαν, εντοπίστηκαν στοιχεία πένθους και θρήνου σε φυσιολογικό αναμενόμενο βαθμό, αλλά και ως υπερβολικό άγχος και κατάθλιψη, αλλά και οργή και επιθετικότητα.

Το πένθος παιδιών και εφήβων παρουσιάζει τα ίδια συμπτώματα με το φυσιολογικό πένθος των ενηλίκων, στα οποία προστίθενται συχνά αισθήματα ενοχής. Ο Herbert (2004) υποστηρίζει ότι η κατανόηση του θανάτου και του θρήνου από το παιδί εξαρτάται από το γνωστικό, συναισθηματικό και αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται, ενώ άλλοι ερευνητές (Avila & Parker, 2000), υποστηρίζουν ότι δεν αποτελεί η ηλικία τον καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση του θανάτου, αλλά οι γνωστικές ικανότητες του παιδιού τη δεδομένη στιγμή (Μαυρίδου και συν. 2010). Και στα βιβλία που εξετάστηκαν εντοπίστηκε το στοιχείο της ενοχής

Γενικότερα, τα παιδιά, ανάλογα με την ηλικία στην οποία βρίσκονται, είναι σε θέση να κατανοήσουν ή όχι σε μεγαλύτερο βαθμό την έννοια του θανάτου και κατ' επέκταση της απώλειας που συνεπάγεται η παρουσία του. Τα παιδιά προσχολικής

ηλικίας θεωρούν το θάνατο έννοια αναστρέψιμη, κάτι που ενισχύεται από την εμπειρία τους μέσω των κινουμένων σχεδίων και των παραμυθιών, θεωρείται δηλαδή η όποια απώλεια ένα φαινόμενο αναστρέψιμο και όχι οριστικό. Στην ηλικία αυτή το παιδί έχει κάποιες αόριστες εικόνες, όπως του ουρανού και του παραδείσου, όπου κατοικούν οικεία πρόσωπα και με ευκολία περνά από το γέλιο στο κλάμα, από την υπερκινητικότητα στην κατάπτωση και αντίστροφα (Bacqué, 2007). Στα περισσότερα βιβλία, όπως ήδη αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο του σχολιασμού- συζήτησης τα παιδιά δεν έχουν σχηματίσει μια ρεαλιστική εκτίμηση της διάστασης του θανάτου.

Σημαντική είναι η στήριξη του παιδιού που πενθεί κυρίως από την οικογένεια και το φιλικό περίγυρο, καθώς όταν τα παιδιά νιώθουν ότι οι ενήλικες αποδέχονται και αναγνωρίζουν τα συναισθήματα τους αποκτούν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στον εαυτό τους. Ένα ασφαλές περιβάλλον διευκολύνει τα παιδιά να αποδεχτούν τα δυσάρεστα γεγονότα στη ζωή τους, ακόμη και το θάνατο, και να συνεχίσουν τη ζωή τους. Ο ρόλος των γονέων και των φίλων ήταν επίσης διακριτός στα βιβλία που εξετάστηκαν και αναλυτικά αναφέρθηκαν και τα πρόσωπα της οικογένειας που κυρίως στηρίζουν το παιδί που πενθεί.

Το σχολείο διαδραματίζει επίσης ουσιαστικό ρόλο στη στήριξη του παιδιού που πενθεί καθώς οι εκπαιδευτικοί μέσα από δράσεις, συνεργασία, αλλά και την ίδια τους την παρουσία, μπορούν να καθοδηγήσουν και να αποτελέσουν πηγή συναισθημάτων ασφάλειας και αρωγής για όλους τους μαθητές. Επίσης μέσα από τα βιβλία που εξετάστηκαν, φάνηκε και ο ρόλος του σχολείου, των εκπαιδευτικών και των δασκάλων που υποστηρίζουν και ενθαρρύνουν το παιδί που πενθεί.

Τέλος, η λογοτεχνία, και ιδιαίτερα οι μικρές ιστορίες, προσφέρουν μία από τις πλουσιότερες και ποικιλόχρωμες ευκαιρίες να εξερευνήσουν τα μικρά παιδιά την έννοια του θανάτου, με έναν τρόπο έμμεσο και επομένως μη απειλητικό. Επιπλέον, δίνει τη δυνατότητα στους ενήλικες να ανταποκριθούν στις ανάγκες των παιδιών, σ' ένα πλαίσιο περισσότερο προληπτικό, παρά επανορθωτικό, για να τα προετοιμάσουν για την αντιμετώπιση του θανάτου καθώς θα μεγαλώνουν. Στα εισαγωγικά σημειώματα των βιβλίων που εξετάστηκαν τέθηκε το ζήτημα της αντιμετώπισης και διαχείρισης του πένθους με τρόπο που θα το κατανοήσουν τα παιδιά, ακόμη και μέσα από απλές ιστορίες απώλειας, προκειμένου βαθμιαία και σταδιακά μέσα από κάτι οικείο και κατανοητό να εξοικειωθούν με κάτι πιο οδυνηρό και σύνθετο στην κατανόησή του, το θέμα του θανάτου

Άλλωστε «ένα παιδί μπορεί να ξεπεράσει οτιδήποτε, εφόσον του πουν την αλήθεια και εφόσον το αφήσουν να μοιραστεί με τους ανθρώπους που αγαπάει τα φυσιολογικά συναισθήματα, που έχουν όλοι οι άνθρωποι, όταν υποφέρουν» (Leshan, 2003).

Το θέμα του θανάτου μπορεί να αξιολογηθεί υπό το πρίσμα πολλών παραγόντων. Οι εμπειρίες και τα προσωπικά βιώματα του καθενός δίνουν περιεχόμενο στην έννοια του θανάτου για τον καθένα. Η ηλικιακή φάση του παιδιού που βιώνει την απώλεια, το αν έχει διαμορφώσει ήδη την προσωπικότητά του στην ηλικία αυτή, είναι ένα άλλο ζήτημα. Παράλληλα, το είδος της σχέσης που υπήρχε με το αντικείμενο ή το πρόσωπο που χάθηκε καθορίζει τόσο τον τρόπο όσο και τη διάρκεια του πένθους.

Πολλά είναι τα συγγράμματα και εγχειρίδια που έχουν εκδοθεί για την αντιμετώπιση του πένθους. Ωστόσο, γνώμη μας είναι ότι αν όλα αυτά εφαρμόζονται κατά γράμμα, υπό τύπου εκτέλεσης οδηγιών στερούνται αποτελεσματικότητας. Καταλήγουν να είναι ανούσιες οδηγίες και προτάσεις χωρίς περιεχόμενο. Όταν πρόκειται για παιδιά, οι οδηγίες δεν προσφέρονται αδιάκριτα, πρέπει να παρέχονται εξατομικευμένα και κυρίως με προσωπική συμμετοχή, κατανόηση, αγάπη και ενσυναίσθηση.

Οι εκπαιδευτικοί, φέρουν ένα σημαντικό μερίδιο ευθύνης στην αντιμετώπιση τέτοιων ζητημάτων, καμία ωστόσο εξειδίκευση και επιμόρφωση δε μπορεί να εγγυηθεί επιτυχία. Για την επιτυχή προσέγγιση των παιδιών που βιώνουν τέτοιες εμπειρίες πρωταρχική σημασία έχει ο ανθρώπινος παράγοντας, η κατανόηση και η θέρμη με την οποία ο εκπαιδευτικός θα χειριστεί το παιδί που βιώνει την απώλεια.

Στους περιορισμούς της έρευνας, θα μπορούσαν να επισημανθούν ο μικρός αριθμός των βιβλίων των Ελλήνων συγγραφέων, γεγονός που επέβαλε και την διερεύνηση μεταφρασμένων στα ελληνικά βιβλίων, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν δυνατή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, σχετικά με το θέμα που εξετάσαμε. Άλλος ένας περιορισμός ήταν ότι μόνο δύο βιβλία ουσιαστικά προσέγγιζαν καθαρά το θέμα της αναπηρίας, ενώ τα υπόλοιπα έκαναν μόνο υπολανθάνουσες αναφορές στο θέμα της αναπηρίας, των συναισθηματικών και ψυχικών προβλημάτων, των διαταραχών.

Για την πληρέστερη επομένως εξέταση του θέματος, θα έπρεπε ίσως να συγκεντρωθεί ικανός αριθμός βιβλίων με ήρωες που εμφανίζουν κάποιο είδος αναπηρίας, παιδιά μη τυπικής ανάπτυξης στην ηλικία αυτή που εξετάστηκε από τα 4 έως 12 έτη. Επίσης θα μπορούσε να εξεταστεί το κατά πόσο το λεξιλόγιο που

χρησιμοποιείται στα βιβλία αυτά είναι συμβατό και κατάλληλο για τα άτομα που δεν παρουσιάζουν τυπική ανάπτυξη. Θα παρουσίαζε ενδιαφέρον η αντιπαραβολή κειμένων που απευθύνονται σε άτομα τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης και το κατά πόσο αυτά διαφοροποιούνται γλωσσικά, υφολογικά, εννοιολογικά και αν ναι, σε ποιες ακριβώς παραμέτρους αυτά διαφοροποιούνται.

Βιβλιογραφία

Αναγνωστοπούλου, Τ., Τριλίβα, Σ. & Χατζηνικολάου, Σ. (2007). *Ανάπτυξη Κοινωνικών Δεξιοτήτων: Πρόγραμμα Αγωγής Υγείας-Μαθαίνουμε να συνυπάρχουμε* (DVD). Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΕΠΕΑΕΚ II) και Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας.

Αντωνίου, Α. (2017). *Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία*. Αθήνα: Πατάκης.

Avila E., Parker J. (2000). *Curandera. Eine mexikanische Schamanin berichtet. München*. Goldmann Verlag : Ganzheitlich Heilen

Bacque, M. F. (2001). *Πένθος και υγεία. Άλλοτε και Σήμερα* (μτφρ. Χ. Κουτρομπά). Αθήνα: Θυμάρι.

Baum, H. (2003). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό*; Εκδ. Θυμάρι.

Βενετσάνος, Σ., Καραγιάννη, Ε. (2015). Υπαρξιακά Ερωτήματα Ενός Παιδιού, *Ψυχής Δρόμοι*, 9, 129-132.

Black, S. (2005). How teachers and counselors can reach out to bereaved students. *American School Board Journal*, 192 28-30.

Bowlby, J. (1960). Grief and mourning in infancy and early childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child*, VX, 3-39 Bowlby, J. 1960 Separation Anxiety Int. *J. Psychoanal.* XLI.

Brown M. & Sourkes B. (2010). Psychotherapeutic approaches for children with life-threatening illnesses. *Medical Principles and Practice*, 12 3 435-454.

Γιαννακοπούλου, Μ. (2016). «Η Διαδικασία του Πένθους σε Κείμενα της Παιδικής Λογοτεχνίας». Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Βόλος.

Γιαννικοπούλου, Α. (2005). «Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία», *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 48 : 76-83

Γκίβαλου-Κατσίκη, Α. (1997). *Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου, Ε. (2021). Η θεολογική θεώρηση του θανάτου και η αναφορά του στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία: Προσεγγίσεις σε μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού.

Διαθέσιμο

στο:

<https://apothesis.eap.gr/bitstream/repo/50708/1/%ce%94%ce%b9%cf%80%ce%bb%cf%89%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae.pdf>

Danielson, K., & Colman, H. (2022). *Portrayals of Death: A Content Analysis of Picturals of Death: A Content Analysis of Picturebooks*. Portland: University of Portland.

- Δημόκα, Κ. (2017). *Ένα πράσινο τηλέφωνο*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dietrich R., Shabad P. C. (1992). The problem of loss and mourning. *Psychoanalytic books*, 3 116-120.
- Dowdney, L. (2005). Children bereaved by parent or sibling death. *Bereavement*, 4:9, 118-12244.
- Δραγανίδου, Α. (2021). *Αναπαραστάσεις του θανάτου και του παιδικού καρκίνου στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία* (Δημοσιευμένη Πτυχιακή Εργασία). Αλεξανδρούπολη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τομέας Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- Δρόσου, Δ. (2016). *Η προσέγγιση της έννοιας του θανάτου στην παιδική ηλικία μέσα από την “ανάγνωση” λέξεων και εικόνων στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο «Ένα αστέρι για μένα»*. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ. «Παιδικό βιβλίο», Μάθημα: Εικονογραφημένο Παιδικό βιβλίο.
- Ελευθεριάδης, Ε., Κοσμίδου, Π. (2011). *Πένθος Στη Παιδική Ηλικία: Μπροστά Στο Θάνατο Του Σημαντικού Προσώπου*. (<http://e-psychologos.gr/penθος-sthn-paidikh-hlikia-mprosta-sto-8anato-tou-shmantikou-proswpou-ptyxiakh-e-psychologos-gr/>, τελευταία ανάκτηση 13.09.2022).
- Ellis, T. R. & Granger, M. J. (2002). African American Adults' Perceptions of the Effects of Parental Loss During Adolescence. *Child and Adolescent Social Work Journal*, Vol. 19, No. 4, August: 271-284.
- Felitti VJ. (1993). Childhood sexual abuse, depression, and family dysfunction in adult obese patients: a case control study. *Southern Medical Journal*, 86(7) 732–736.
- Foster, S. (1981). Explaining death to children, *British Medical Journal*. Διαθέσιμο στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1504293/?page=1> .
- Freud, S. (1915) *Considérations actuelles sur la Guerre et sur la Mort*. Dans : *Les Classiques des Sciences Sociales*, dirigée par Tremblai J- M. Edition électronique, 2001' Université du Québec.
- Furman, E. (1984). Childhood and death. In H. Wass & C.A.Corr (Eds.), *Children's Patterns in Mourning the Death of a Loved One* (σελ. 185-203). Washington: Hemisphere Publishing Corporation.

Furukawa, T., Yokouchi, T., Hirai, T., Kitamura, T. & Takahashi K. (1999). Parental loss in childhood and social support in adulthood among psychiatric patients. *Journal of Psychiatric Research*, 33, 165-1694.

Ζαχαρία, Π. (2019). *Η φάλαινα, το αγόρι και η θάλασσα ανάμεσά τους*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

Zucker, B. (2019). *Πού πήγε η γιαγιά*; Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Garrett, S. (1993). «A Valediction for Bidding Mourning: Death and the Narratee in Bronte's *Villette*», στο *Bronfen Elizabeth, & Webster Goodwin Sarah (eds), Death and Representation*.

Haggard, G. (2005). Providing School Support for the Grieving Child. *Delta Kappa Gamma, Bull*, 72 (1) 25-26

Haine, R. A., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., Millsap, R. E., & Ayers, T. S. (2006). Positive parenting as a protective resource for parentally bereaved children. *Death Studies*, 30(1) 1-28.

Hardy – Bougere, M. (2008). Cultural Manifestations of Grief and Bereavement: A clinical perspective. *Journal of Cultural Diversity*, 15 2.

Heiney, S., P. (1991). Sibling grief: A case Report. *Archives of Psychiatric Nursing*, 3, 121-127.

Herbert, M. (2004). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια* (μτφρ. Κ. Αγγελή- Γ. Ευσταθίου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Hung, N., & Rabin, L., A. (2009). Comprehending childhood bereavement by parental suicide: A critical review of research on outcomes, grief processes, and interventions. *Death Studies*, 33, 781–814.

Θάνου, Α., Νικολακοπούλου, Α. (2006). *Αντίο, μικρέ μου φίλε. Αντιμετωπίζοντας τα Συναισθήματα της Θλίψης*, Βιβλίο του Γονέα, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Θέμελης, Γ. (1949). *Η διδασκαλία των νέων ελληνικών. Το πρόβλημα της ερμηνείας*. Αθήνα: Π.Κ Ράνος.

Jenkins, J. (2020). Mortality within Children's Literature: Fable versus Realism in the Cases of Charlotte's Web and Bridge to Terabithia. *Presented in Partial Fulfillment of the Requirements For a Degree Bachelor of Arts with A Major in English at The University of North Carolina at Asheville*. University of North Carolina Asheville's NC.

Καμπέρη, Ε.(2005). Η συμβολή του εκπαιδευτικού στην εξοικείωση των παιδιών με την απώλεια. *Πρακτικά Συμποσίων Απώλειες στη Ζωή του Παιδιού*. Επιμ. Νίλσεν, Μ. Αθήνα: Μέριμνα

Κατσανούλη, Μ. (2002). *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών.

Κηρυττοπούλου, Κ. (2020). Ο παππούς του Κυριάκου, Θεσσαλονίκη: iwrite.

Klass, D. (1988). *Parental Grief: Solace and Resolution*. New York:Springer

Klingman, A., & Ayalon, O. (1980). Preemptive intervention: A model for coping with stressful situations in schools. In A. Raviv, A. Klingman & M. Horowitz (Eds.), *Children under stress and in crisis*. Tel Aviv: Otsar Hamoreh (in Hebrew).

Koppens, J. (2018). *Αντίο Ψαράκι*, Αθήνα: Διόπτρα.

Kübler-Ross E. (1979). *Αυτός που πεθαίνει* (μτφρ. Κ.Μιχαηλίδης). Αθήνα, Ταμασός.

Kübler-Ross, E. (1991). The dying child. In D. Papadatou & C. Papadatos (Eds.). *Children and Death*. Washington DC. Hemisphere Publishing Co.

Leclercq, C. & Hayez, J. H. (1998). Le Deuil Compliqué et Pathologique chez l'Enfant. *Louvain Med.*117, 293-307.

Le Cuziat, M. (2019). *Χιούστον με ακούς*; Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Λεονταρή Α. (2006). *Παιδιά και Πένθος*. Στο Βλάχος Φ. Μπονώτη Φ. Μεταλλίδου Π. Δερμιτζάκη Ε. Ευκλείδη Α. (επ. έκδοσης) *Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος (Τόμ. 4), Ανθρώπινη συμπεριφορά & εκπαίδευση* (σ 284-296) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Leshan E. (2003). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται* (μτφρ. Ε. Νάντσου). Αθήνα: Θυμάρι.

Levasseur, J. (2002). «Οι ροδαλές πόρτες του θανάτου. Αναπαραστάσεις του θανάτου στη νεανική λογοτεχνία του γαλλόφωνου Καναδά», *Διαδρομές*, 7: 177-183.

Luecken, L., J. (2000). Attachment and loss experiences during childhood are associated with adult hostility, depression and social support. *Journal of Psychosomatic Research*, 49, 85-91.

Lyles, J.N., Burish, T.G., Krozely, M.G., & Oldham, R. K. (1982.) Efficacy of relaxation training and guided imagery in reducing the oversiveness of cancer chemotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 50, 509-524.

Lyles M. (2004). *Grieving Children: What to Say*. *Children's Grief Education Association* (ανασύρθηκε την 01.10.2022).

- Λυρτζή, Α. (2020). *Δώσε Ελπίδα*, Θεσσαλονίκη: iwrite.
- Martin, H. (2004). *Τα Παιδιά Μπροστά στο Πένθος και την Απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαυρίδου, Μ., Καρτασίδου, Α. & Πλατσίδου, Μ. (2011). Η αντίληψη της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση. *Μέντορας, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*, Τεύχος 13.
- McDonald, A. (2019). *Ο παππούς λύκος*, Αθήνα: Παρισιάνου.
- Μεταλληνού, Ο., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε., Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (2004). Στήριξη του παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου του προσώπου στο Μ. Ζαφειροπούλου & Γ. Κλεφταράς (επιμ.), *Εφαρμοσμένη κλινική ψυχολογία του παιδιού* (σ. 435-444), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μιχαηλίδου, Σ. (2017). *Πού πήγε ο παππούς;* Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Μονροε, Β. (2013). Παιδιά που πενθούν: Γιατί, πότε και πώς τους παρέχουμε στήριξη. Πρακτικά Συμποσίων *Απώλειες στη Ζωή του Παιδιού*. Επιμ. Νίλσεν, Μ. Αθήνα: Μέριμνα.
- Moody, J. R., Arcangel, D. (2002). *Life after loss: Conquering grief and finding hope*. New York: Harper San Francisco.
- Μπαμπέτα, Ι. Σταμάτη, Ν. (2018). *Παραμύθια με καρπούζι*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπάρτζης, Γ. (2002). «Παιδική Λογοτεχνία και θάνατος», *Διαδρομές*, 7: 168-176.
- Μπάχα, Μ., Γκουγκούδη, Ε. (2018). «Γεγονότα ζωής και εικονογραφημένη παιδική λογοτεχνία για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας: Η περίπτωση του θανάτου και του διαζυγίου». Αλεξανδρούπολη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Μπουγιάλα, Ζ. (2020). *Αναπαραστάσεις της απώλειας του παππού σε παιδικά βιβλία για μικρά παιδιά: Μια διδακτική παρέμβαση δημιουργικής γραφής* (Δημοσιευμένη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», Κατεύθυνση «Δημιουργική Γραφή στη Λογοτεχνία και στην Εκπαίδευση».
- Mystakidou K, Tsilika E, Parpa E, Katsouda E, Vlahos L. A. (2003). Greek perspective on concepts of death and expression of grief with implications for practice. *International Journal of Palliative Nursing*, 9(12): 534-7.

Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73 3-27.

Nagy, M. (1959). The Child's View of Death. In Herman Feifel ed., *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.

Neimeyer, R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις*. Αθήνα: Κριτική.

Neimeyer, R. A., Burke, L. A., Mackay, M. M., & van Dyke Stringer, J. G. (2010). Grief Therapy and the Reconstruction of Meaning: From Principles to Practice. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 40(2) 73-83.

Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1999). *Όταν η χρόνια αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή. Πρακτικά συμποσίου*. Αθήνα: Μέρμηνα

Νικολακοπούλου, Α., & Ζαφειροπούλου, Μ. (2007). Το παραμύθι ως μέσο εξοικείωσης τον παιδιού με την έννοια του θανάτου: Συναισθηματικές αντιδράσεις μαθητών από αστικές και αγροτικές περιοχές. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 7, 101-122. doi: <http://dx.doi.org/10.12681/icw.18226>

Ντόλατζα, Ε. (2008). «*Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας*». Αθήνα.

Ντολτό, Φ. (2009). *Μιλώντας για το θάνατο*. Αθήνα: Πατάκης.

Nussbaumer A, Ross, R. (2003). Bereavement support following sudden and unexpected death in children. *Current Paediatrics* 13 555-55.

Otter, I. & Rewse, K. (2018). *Ο κήπος της Ελπίδας*, Θεσσαλονίκη: Τζιαμπίρης - Πυραμίδα

Παπαδάτου, Δ. (1999), Το παιδί μπροστά στην αρρώστια και στο θάνατο, στο Νίλσεν & Παπαδάτου (επιμ.), *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή* (σ. 15-25), Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Β' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης.

Παπαδάτου, Δ.(2005). Απώλειες στη ζωή του παιδιού. Στο Νίλσεν (επιμ.), *Απώλειες στη ζωή του παιδιού*. Αθήνα: Μέρμηνα.

Παπάζογλου, Ε. (2006). Στηρίζοντας παιδιά που θρηνούν και συζητώντας μαζί τους για το θάνατο. Πρακτικά Συμποσίου *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Επιμ. Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1998). Αθήνα: Μέρμηνα.

Parkes, C.M. (1998). *Bereavement: studies of grief in adult life*. Harmondsworth: Pelican.

Πατέρα, Α. & Τσιλιμένη, Τ. (2008). *Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία*. Τεύχος 7. <http://keimena.ece.uth.gr>.

Πατέρα, Α. & Τσιλιμένη, Τ. (2012). *Φιλαναγνωσία και κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Θεωρητικές προσεγγίσεις, δραστηριότητες και παιχνίδια*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Πέτκου, Ε. (2008). Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία. *Κείμενα*, 7. Ανακτήθηκε στις 10/10/22 από: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=77:petkou1&catid=49:tefxos7&Itemid=80.

Πιστώφ, Μ. (2020). *Σι Λοντέ Το κορίτσι που βρήκε τη μουσική*. Αθήνα: Διόπτρα.

Πολίτης, Δ. (2018). «Από την αμήχανη εφηβεία στους «ζοφερούς» κόσμους της μυθοπλασίας της: Θεωρητικά ζητήματα (συγγραφής και ανάγνωσης)». Στο: Γ. Σ. Παπαδάτος (Επιμ.), *Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους χωρίς ευτυχισμένο τέλος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Πόρτερ, Ε. (2021). *Πολύαννα*, Αθήνα: Susaeta.

Πρεβεζάνου, Β. (2011). *Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*. Αθήνα.

Ράλλη, Ε. (2006). Στηρίζοντας παιδιά που θρηνούν και συζητώντας μαζί τους για το θάνατο. *Πρακτικά Συμποσίου. Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Επιμ. Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου Δ., (1998). Αθήνα: Μέριμα

Robinson, K. S. (2022). *Healing St Healing Stories: Bibliotherapy and Art Therapy as Tools to Support Bereaved Children, A Literature Review*. Lesley: Lesley University.

Rosenblatt, P. C., & Elde, C. (1990). Shared reminiscence about a deceased parent: Implications for grief education and grief counseling. *Family Relations*, 39 (2) 206-210.

Rubin, S.S.(1985). The resolution of bereavement. A clinical focus of the relationship of the deceased. *Psychotherapy*, 22 231-235.

Σέρβη, Κ. (2020). *Ο παππούς που δεν γνώρισα*, Αθήνα: Πατάκη.

Schonfeld, D., J. (1993). Talking with children about feath. *Journal of Pediatric Health Care*, 7, 269-274.

Schuff, N. (2019). *Το Κόκκινο Κασκόλ*, Αθήνα: Διάπλαση.

Schuhmann, Y. (2001). *Mit geistig behinderten Kindern und Jugendlichen über Sterben und Tod sprechen. Möglichkeiten für den Umgang mit Trauer finden*. (Studienarbeit). Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Fachbereich Erziehungswissenschaften

Scroth, C. K. (2017). *Literary Representations of Death, Dying and Bereavement in Children's Literature*. University of St Andrews, Universidade Nova de Lisboa.

Silverman, P.R. - Nickman, J. - Worden, J.W. (1992). Detachment revisited: The child's reconstruction of a dead parent. *American Journal of Orthopsychiatry* 62(4), 494–503.

Stevenson, R. (2006). Ο ρόλος του σχολείου στην υποστήριξη παιδιών που έρχονται αντιμέτωπα με το πένθος και το θρήνο. *Πρακτικά Συμποσίου: Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Επιμ. Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1998) Αθήνα: Μέριμνα.

Τσιάμη, Σ. (2017). *Παιχνίδια με τον παππού*, Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Τσιλιμένη, Τ. (2007a). «Η αφήγηση στη σύγχρονη εποχή: Γενική και ειδική θεώρηση. Δυνατότητες και περιορισμοί για μια “νέα” συνάντηση του σύγχρονου ανθρώπου με την προφορική τέχνη του λόγου», στο Τσιλιμένη, Τ. Γραϊκος, Ν. (επιμ.), *Αφήγηση και Π.Ε.: Κείμενα διημερίδας στο ΚΠΕ Ανατ. Ολύμπου*. Συνδιοργανωτές: Εργαστήριο Λόγου Πολιτισμού Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Τσιλιμένη, Τ. (2007b). *Εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο: όψεις και απόψεις*. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

Τσορώνη- Γεωργιάδη, Γ. (2019). *Ο Πάρης*, Αθήνα: Σαββάλας.

Saler, L. & Skolnick, N. (1992). CHILDHOOD PARENTAL DEATH AND DEPRESSION IN ADULTHOOD: Roles of Surviving Parent and Family Environment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62: 504–516.

Ταχτσίδου, Π. (2020). *Η λογοτεχνική αναπαράσταση «δύσκολων θεμάτων» στην Παιδική Λογοτεχνία*.

Διαθέσιμο στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/21261/%ce%9c.%ce%94.%ce%95%20%ce%a4%ce%91%ce%a7%ce%a4%ce%a3%ce%99%ce%94%ce%9f%ce%a5%20%ce%a0%ce%97%ce%9d%ce%95%ce%9b%ce%9f%ce%a0%ce%97.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Φιντ, Τ. (2018). *Οι κάλτσες του κυρ – Λύκου*, Αθήνα: Διάπλαση.

Χατζηνικολάου, Σ. (2014). *Προσωπικές και εργασιακές παράμετροι που επηρεάζουν την ετοιμότητα, την κινητοποίηση και την επάρκεια των Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για Περιθανάτια αγωγή*. (Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Wass, H. & Shaak, J. (2013). Helping children understand death through literature. *Childhood Education*. Retrieved 20 March, 2020, from <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00094056.1976.10728311?needAccess=true>.

Wilson, R. & Elliman, D. (2008). Role of the paediatrician in a bereavement care programme for children. *Paediatrics and Child Health*, 18 (9) 432-434.

Wood, F. B. (2008). Grief: Helping Young Children Cope. *Young Children*, 63(5), 28-31.

Worden, W. (1996). *Children and grief. When a parent dies*. New York: The Guildford Press.

Worden J. W. (1991). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York: Springer.